

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

3

Waldenzen en hugenoten, 1655-1731

Overheidsperspectief

De waldenzen stamden volgens de gangbare zeventiende-eeuwse opvattingen af van de ‘armen van Lyon’, een uit de middeleeuwen daterende christelijke beweging die het oorspronkelijke geloof levend had gehouden in weerwil van eeuwenlange vervolgingen.¹ Met hun nadruk op *sola scriptura*, lekenprediking en leven in armoede werden ze gezien als protestanten *avant la lettre*.² In 1532 sloten ze zich formeel aan bij de (Zwitserse) Reformatie. Volgens de cryptokatholiek Lieuwe van Aitzema leken ze het meest op ‘de huidige daeghsche wederdoopers’, wat overeenstemt met hun opname tot circa 1600 in de doopsgezinde *Martelaerspiegel* van Tieleman Braght.³ Na eeuwen van vervolging woonden er in de vroegmoderne tijd alleen nog waldenzen in de Cottische Alpen, waar zij een teruggetrokken bestaan als bergboeren leidden. Levend in de grensgebieden van het huidige Zuidoost-Frankrijk en Noordwest-Italië, vielen zij onder verschillende politieke regimes en religieuze regelingen. De waldenzen in de Dauphiné ressorteerden onder Frans bestuur en profiteerden van het Edict van Nantes (1598), hun geloofsbroeders in Piëmont onder de hertogen van Savoye en het Verdrag van Cavour (1561). De waldenzen kregen daarbij het recht hun religie uit te oefenen in een beperkt gebied, maar dat betekende niet dat de hertogen van Savoye de aanwezigheid van religieuze dissidenten op prijs stelden. Sinds het verlies van Genève in 1526 associeerden zij protestantisme met republicanisme en rebellie en de waldenzen vormden in

¹ *Van de outheyt der evangelische kercken in de valleyen van Piedmont (Thyspf 7306)* (Utrecht 1662).

² Overzichtswerken: Gabriel Audisio, Claire Davison (vertaler), *The Waldensian dissent. Persecution and survival, c.1170-c.1570* (Cambridge (UK) 1999); Giorgio Tourn, Richard Bundschuh (vertaler), *Geschichte der Waldenser-Kirche. Die einzigartige Geschichte einer Volkskirche von 1170 bis zur Gegenwart (oorspr. 1977)* (Turijn 1980). Voor een kritische analyse van de historiografie over de waldenzen: Peter Biller, ‘Goodbye to Waldensianism?’, *Past & Present* 193 (2006) 3–33.

³ Lieuwe van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh, 1621 - 1668, 6 dln.* (Folioversie; Den Haag 1669) dl. III 1229; Tieleman Jansz. van Braght, *Het bloedig tooneel, of Martelaerspiegel der doops-gesinde of weereeloose christenen, die, om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker, geleden hebben, ende gedood zijn, van Christi tijd af, tot desen tijd toe* (2e druk; Amsterdam 1685).

hun ogen een bedreiging voor de eenheid van de staat.⁴ Desondanks bleven de waldenzen redelijk gevrijwaard van grootschalige vervolging of uitzetting tot 1655, toen Savoyaarse en Franse troepen tijdens de paasdagen hele dorpen uitmoordden. Dit ‘Piëmontese Pasen’ schokte protestants Europa en vernietigde de illusie dat met de Vrede van Westfalen (1648) een religieuze vrede was bereikt.⁵ In Engeland maakten de berichten over de deelname van katholieke Ierse soldaten aan deze moordpartij de herinnering wakker aan de Ierse Opstand van 1641 die we in hoofdstuk 2 al tegenkwamen.⁶ De verontwaardiging over de laffe aanval gaf de aanzet tot de eerste grootschalige protestantse solidariteitsactie na de Dertigjarige Oorlog.⁷ Grootschalige vervolgingen en uitzettingen, waarover later in dit hoofdstuk meer details, herhaalden zich in de jaren 1680, 1695-1699 en voor het laatst in 1731 (Tabel 4). Vanaf de jaren 1680 ging het lot van de Franse protestanten interfereren met dat van de Piëmontese waldenzen door de nagenoeg gelijktijdige intrekking van beide religieuze gedoogregelingen. Dit hoofdstuk onderzoekt onder welke voorwaarden steun aan geloofsgenoten na de Dertigjarige Oorlog tot stand kwam, hoe dat georganiseerd werd en de rol en redenen van de overheid daarbij. Hoofdstuk 4 behandelt deze collectes vanuit het perspectief van de gevers.

⁴ Geoffrey Symcox, ‘Toleration and *ragion di stato*. Jews and Protestants in the Savoyard State, ca. 1650–1750’, in: Hans Erich Bödeker, Clorinda Donato en Peter Hanns Reill eds., *Discourses of tolerance and intolerance in the European Enlightenment* (Toronto 2009) 27–52; Geoffrey Symcox, ‘The Waldensians in the absolutist state of Victor Amadeus II’, in: Albert de Lange ed., *Dall’Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: ‘Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.’* (Turijn 1990) 237–250, aldaar 239–240.

⁵ ‘Piëmontese Pasen’ is een negentiende-eeuwse benaming van Alexis Muston en Ferdinand Mailhet, *Les Pâques piémontaises, ou le Massacre des Vaudois du Piémont en 1655* (Parijs 1850). De vervolging vond volgens de, in de meeste protestantse landen gebruikte, juliaanse kalender met Pasen plaats.

⁶ Elizabeth Sauer, *Milton, toleration and nationhood* (Cambridge 2013) 70–71; Timothy Venning, *Cromwellian foreign policy* (Basingstoke 1995) 95–96.

⁷ Enea Henri Balmas en Grazia Zardini Lana, *La vera relazione di quanto è accaduto nelle persecuzioni e i massacri dell’anno 1655. Le ‘Pasque Piemontesi’ del 1655 nelle testimonianze dei protagonisti* (Turijn 1987) 70 en passim.

Tabel 4. Religieregelingen & vervolgingen waldenzen en hugenoten

<i>Religieregelingen</i>
<ul style="list-style-type: none"> • 1561 Verdrag van Cavour (Piëmont) • 1598 Edict van Nantes (Frankrijk)
<hr/>
<i>Vervolgingen en internationale context</i>
<ul style="list-style-type: none"> • 15 (os)/25 (ns) april 1655 'Piëmontese Pasen' • 18 aug 1655 <i>Patente di gratia di Pinerolo</i> • Jaren 1660 Vervolging waldenzen • 14 feb 1664 Herstel verdrag Cavour • 18 okt 1685 Edict Fontainebleau (herroeping Edict van Nantes) • 31 jan 1686 Intrekking Verdrag van Cavour • 3 jan 1687 Uitwijzingsedict Piëmont (verbanning waldenzen en hugenoten) • 1688 Franse inval in de Palts • 1688-1689 <i>Glorious Revolution</i> • 1688-1697 Negenjarige Oorlog • 1689 <i>Glorieuse Rentrée</i> waldenzen in Piëmont • 20 okt 1690 Aansluiting Savoye bij anti-Franse coalitie • 23 mei 1694 Tolerantie-edict Piëmont • 1696 Vredesverdrag Savoye & Frankrijk • Sept 1697 Vrede van Rijswijk • 1 juli 1698 Verbanning Franse protestanten uit Prageladal • 1702-1713 Spaanse Successieoorlog • 1703 Aansluiting Savoye bij anti-Franse coalitie • 1713 Vrede van Utrecht • 20 juni 1730 Verbod protestantisme Savoye

Financiële omvang van de solidariteit

Uit de historiografie is bekend dat de Republiek de waldenzen langdurig diplomatiek en financieel steunde maar een goed overzicht van het geld dat daarmee gemoeid was ontbrak tot dusver. Mijn inventarisatie laat zien dat de hulp werd gefinancierd met een aantal lucratieve collectes tussen 1655 en 1731 (Tabel 5). Daaruit blijkt dat er in de Republiek ook na 1648 heel veel geld gemoeid was met hulp aan buitenlandse geloofsgenoten, totaal ruim 1.2 miljoen (zonder de onzekere opbrengst van 1728).⁸ Dit is een zeer voorzichtige schatting omdat niet alleen de opbrengsten van 1728, maar ook die van lokale collectes niet zijn meegenomen. Deze opbrengsten getuigen van een breed draagvlak dat bovendien langdurig in stand bleef. De aanleiding was steeds religieuze vervolging of uitzetting (behalve 1728),

⁸ Een verdere financiële analyse is te vinden in Bijlage I.

toch zien we in slechts drie van de zes keer (1655, 1687, 1699) een landelijke solidariteitsactie.⁹ Blijkbaar was de steun aan de waldenzen niet vanzelfsprekend of onvoorwaardelijk en was de gedeelde confessie alleen onvoldoende basis voor solidariteit. In de vorige hoofdstukken zagen we de effectiviteit van de kerkelijke lobby en van de publieke media. Hoe zat dat bij de steun aan de waldenzen?

Tabel 5. Opbrengsten collectes 1655-1731, in guldens per gewest

	6 sept 1655 waldenzen	Jaren 1660 waldenzen	10 nov 1687 waldenzen	16 mei 1695 vluchtelingen Palts	26 feb 1699 waldenzen ea vluchtelingen	1728-1729 Overstroming Piëmont	10 sept 1731 waldenzen
Holland	151.263	X, S, ?	129.169	-	206.081	226.289 [?]	308.504
Zeeland	23.826	40.000 [?]	16.567	-	24.290	-	-
Utrecht	13.263	7.190	16.522	-	14.111	-	-
Friesland	10.062	14.597	15.687	-	18.627	-	-
Groningen	14.150	10.680	12.607	13.959	15.612	-	-
Gelderland	10.670	X	14.231	-	15.409	-	-
Overijssel	8.493		11.964	-	9579	-	-
Drenthe	3.000		3.161	-	3.743	-	-
Generaliteit	13.654		13.441	-	17.453	-	-
Totaal:	248.380¹⁰	72.467 [?]	233.349	13.959	324.887	226.289 [?]	308.504
					Totaal 1655-1731 (excl. 1728):		1.201.546

Bronnen: 1655: NA SG 12569.140, [stuk 9] dd. 22 juli 1660. Voor Utrecht: Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', Monde, 'Onderstand'.¹¹ Jaren 1660: Holland: Léger, *Histoire*, dl. II, 260, 324-325. Groningen 1663: UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987. Utrecht 1664: J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrijft* 8. Zeeland 10 feb 1664: Beukelaer, *Spiegel voor de ieuucht (Kn 8991)* D2. Friesland 1665: Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW* 101, 662-663. 1687: NA 1.10.50 (*Ellemeet*), inv.nr. 79 dd 30 jan 1699. 1695: BW-AW2 Hulp inv.nr. 1438; Bakker, *Hugenoten Groningen* 72. 1699: NA 1.10.50 (*Ellemeet*), inv.nr. 80 dd 23 jul 1700. 1728 Perk en Bresson, *Comité Wallon* 8; UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987. Geen bevestiging opbrengst in eigentijdse bron gevonden! Nb. Staten-Generaal doneerden additioneel nog 10.000 gulden, *Res SG*, 4 jan 1729. 1731: *Eur. Merc.*, 1731, dl. II 318.

Legenda: X: weigering toestemming gewest; S: alleen stedelijke collectes; ?: onbekende opbrengst; [?]: twijfel EB aan de juistheid van de bron; -: niet deelgenomen; Leeg: onbekend

⁹ In 1695 werd geen poging ondernomen tot een landelijke actie, uitschrijving SvGr 15/25 apr 1695 in UBL *Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004)*, AW2 Hulp aan buitenlandse protestanten, inv.nrs. 1431-1457 [verder: BW-AW2 Hulp] inv.nr. 1438.

¹⁰ Doorgaans wordt een bedrag van 201.022 gulden als totaalopbrengst gegeven, maar daarin ontbreken de bijdragen van Groningen, Gelderland en Overijssel, bijv. in: H.C. Rogge, 'De Waldenzen-moord van 1655 en de zending van Rudolf van Ommeren naar Zwitserland en Savoye', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde* 5 (1903) 293-357, aldaar 145, 168; M. Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen voor en na 1700. Eerste deel 1685-1697* (Amsterdam 1930) 158. Meestal met als bron: Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1240 (1656). Hetzelfde bedrag ook in: NA *Staten-Generaal* 1.01.02, inv.nr. 12569.140 *Brief van Genève en stukken betreffende [...] de distributie van de in de Republiek ingezamelde gelden onder de Waldenzen, 1665-1660* [stuk 7] Extract resolutie SG dd 23 jan 1666; *Ibid.*, [stuk 2] dd. 4 apr 1658.

¹¹ Monde noteerde een totaalbedrag van 13.387 gulden. Vermeulen noteerde dat in 1655 10.000 pond frans (8750 gulden) werd overgemaakt, wat conform NA SG 12569.140, [stuk 9] is en dat er in 1661 nog een restant van 4512:12 gulden werd overgemaakt. Het totaalbedrag van Vermeulen is gebruikt.

Creëren van steun: publieke media, kerken of overheid?

Terwijl de kerken zich sterk maakten voor de Duitse en Ierse geloofsgenoten, was de waldenzenvervolging van 1655 opvallend afwezig in de notulen van de landelijke synode van de Waalse kerk, terwijl die toch het eerste aanspreekpunt voor Franstalige geloofsgenoten was. Alleen in de jaren 1660 kwamen de waldenzen op de agenda, vooral dankzij Jean Léger, voorman der waldenzen in 1655 en predikant van de Waalse kerk in Leiden (1662-1670).¹² Ook over de massale vervolging en uitzetting van 1686-1687 zwijgen de synodale acta. De Waalse kerk pleitte in 1698 wel voor hulp aan uit Piëmont uitgewezen *Franse* protestanten.¹³ Pas bij de overstromingsramp van 1728 kwam de Waalse synode echt in actie. Ook de gereformeerde synode van Zuid-Holland ontplooide weinig initiatieven, tot 1700 ging het nauwelijks over de waldenzenvervolgingen. Alleen in 1655 stelden de vertegenwoordigers van Gorinchem voor 'iets' te doen, maar de synode besloot de reactie van de Staten van Holland af te wachten.¹⁴ De (synodale) classis Walcheren was actiever en verzocht de Staten van Zeeland in 1655, 1662 en 1664 om een vasten- en biddag en een generale collecte in de kerken.¹⁵

Het lot van de waldenzen kreeg vooral in 1655 veel aandacht in de publieke media. Ook tussen 1662-1664 was er nog een kleine piek, maar daarna vlakke de media-aandacht af.¹⁶ Hoewel een direct oorzakelijk verband moeilijk aantoonbaar is, is het niet onwaarschijnlijk dat de verminderde aandacht voor de waldenzen in de jaren 1680 te maken had met de grote

¹² Émile Bourlier, *Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Églises wallonnes des Pays-Bas 1563-1688, 2 dln.* (Den Haag 1896); Guillaume Posthumus Meyjes, Hans Bots en Johanna Roelevink, *Livre des actes des églises Wallonnes aux Pays-Bas, 1601-1697*. RGP KS 101 (Den Haag 2005); G.H.M. Posthumus Meyjes, 'Les relations entre l'église réformée des Pays-Bas et les églises Vaudoises au XVIIe siècle', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 83–93, aldaar 88–92.

¹³ *Res. SvH*, 25 oktober 1698; *NA Collectie De Jonge van Ellemeet, 1.10.50, inv.nrs. 78-82. Resolutien raekende de collectes over de jaren 1675-1707 inv.nr. 78*, 6 november 1698.

¹⁴ W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. III 1646-1656*. RGP KS 8 (Den Haag 1910) 527.

¹⁵ D. Buddingh, 'Aanteekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662', in: N.C. Kist en Willem Moll eds., *Kerkhistorisch archief I* (Amsterdam 1857) 389–401.

¹⁶ W.N. du Rieu, *Essai bibliographique concernant tout ce qui a paru dans les Pays-Bas au sujet et en faveur des Vaudois* (Den Haag 1889); De Bruin, 'Political pamphleteering', 67. Aantal Nederlandstalige pamfletten: 20 in 1655, 5 in 1662, 9 in 1663, 10 in 1664, 2 in 1686, 3 in 1687, 1 in 1689, 5 in 1690, 1 in 1699 en 5 in 1731 (waarvan slechts twee over de uitzetting), 'Bibliografia Valdese' <<http://www.bibliografia-valdese.com/jspwald/index.jsp>> [geraadpleegd 1 juni 2020].

aandacht in de opiniërende pers voor de Franse dreiging.¹⁷ Wel werden de gebeurtenissen in Piëmont in de kernjaren 1662-1664, 1686-1687, 1689, 1699 en 1731, in lijn met het genre, op een zakelijke manier beschreven in verschillende periodieken.¹⁸

De kerken speelden bij de steunacties voor de waldenzen dus geen rol van betekenis en ook was er na de jaren 1660 geen sterke pro-waldenzische lobby meer in de publieke media. Toch viel de steun niet weg, zoals Tabel 5 liet zien. Uit mijn onderzoek naar de organisatie van de collectes blijkt dat de seculiere overheden daarbij een grote rol speelden (Tabel 6). Bij alle waldenzencollectes namen de hogere overheden het voortouw, behalve bij de overstromingsramp van 1728. Dit is een breuk met de collectes voor Duitse en Ierse geloofsgenoten waarbij de overheden juist afhoudend waren. Bovendien blijkt dat de Republiek in staat was om *nationale* collectes te organiseren die op één en dezelfde dag in het hele land werden uitgevoerd. Bij deze nationale collectes (1655, 1687, 1699) namen de Staten-Generaal niet alleen het initiatief maar in toenemende mate ook de regie over de uitvoering. In 1687 en 1699 ging de centralisatie nog een stapje verder en werden de gewestelijke opbrengsten bijeengebracht bij de ontvanger-generaal van de Unie. We kunnen het idee dat het staatsbestel van de Republiek te versnipperd was om op nationaal niveau collectes te kunnen organiseren dus definitief naar de prullenbak verwijzen.¹⁹ Toch kwam het niet in alle gevallen tot een nationale hulpcampagne. In de rest van dit hoofdstuk wordt nagegaan waarom en in welke situaties dat wel of juist niet gebeurde.

¹⁷ Haks, *Vaderland en vrede*, 115–116; Emma Bergin, 'Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217–250, aldaar 226.

¹⁸ *Hollandtsche Mercurius, behelsende het ghedenckweerdigste in Christenrijk, voor-ghefallen binnen 't gantsche jaer (1651-1691) [verder: Holl. Mercurius]* (Haarlem) voor de jaren 1655, 1656, 1662, 1686 t/m 1690; *Nederlands gedenkboek of Europische Mercurius (Amsterdam 1690-1756) [verder Eu. Merc.]* voor de jaren 1699 en 1731. Over de berichtgeving in de *Gazette en Haagse Mercure*: Hans Bots, 'Echos de la Glorieuse Rentrée des Vaudois dans les Provinces-Unies à travers la presse périodique et les pamphlets', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine.'* 11 (Turijn 1990) 379–390, aldaar 381–389.

¹⁹ Zie Inleiding.

Tabel 6. Organisatie en vorm van de collectes 1655-1731

<i>Collectes</i>	<i>Initiatief</i>	<i>Soort collecte</i>	<i>Uitvoering 'voet en forme'</i>	<i>Controle over opbrengst</i>
6 sept 1655 (waldenzen)	Staten- Generaal	Landelijk, op één dag	- Vorm overgelaten aan gewest, soms aan stadsbesturen. - Vnl in gereformeerde kerk, in gewest Groningen huis-aan-huis - Gewestelijke biddagen 5 sept	Gewesten => Genève
Jaren 1660 (waldenzen)	Staten v Zeeland	- 4x gewestelijk, in kerken ²⁰ - stedelijk in Holland, verschillende vorm	- Gewestelijk, in kerken; - Holland: vorm aan stadsbesturen	Gewesten / steden?
Jaren 1680 (hugenoot- immigranten)	Verskillend	Vnl. stedelijk, soms gewestelijk	- verschillend	Stad of gewest
10 nov 1687 (waldenzen)	Staten- Generaal	Landelijk, op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - geen landelijke biddag	Staten-Generaal
16 mei 1695 (Vluchtelingen in de Palts)	Staten v Groningen	- Gewestelijk (Groningen), op één dag - Geen voorstel in SG tot landelijke collecte	- Huis-aan-huis, 'zoals in 1687' - Geen biddag	Staten van Groningen
26 feb 1699 (waldenzen ea vluchtelingen)	Staten- Generaal	Landelijk, op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - 1 dag na Landelijke biddag - Gecombineerde uitschrijving collecte & biddag	Staten-Generaal
1728 (overstroming Piëmont)	Waalse synode	- Nationale collecte afgewezen: kerkelijk - Gift Staten Generaal	- In Waalse kerken - Geen landelijke biddag	Comité Wallon (aanvullende eisen van Staten- Generaal)
10 sept 1731 (waldenzen)	Staten van Holland	Gewestelijk (Holland), op één dag	- Huis-aan-huis 'zonder uitzondering' - Geen gewestelijke biddag	Staten van Holland

Bronnen: 1655: Resolutie van 8 juni, M. Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 158; *Groningse uitschrijving: Gra 1*, inv.nr. 461. 1660: Beukelaer, *Spiegel (Kn 8991)*, E23; Léger, *Histoire*, dl. II, 260 en 324; Acta Walcheren 31 jan 1664, genoteerd door scriba Cornelis Beukelaer, in: Buddingh, 'Aanteekeningen', 400; J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrift; UBL BW-AW2 CW inv.nr. 987*; Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW 101*, 662–663. Holland collectes o.a. Haarlem (in de publieke kerken), Rotterdam en Den Haag (beide huis-aan-huis). 1687 *waldenzen: Res SG, 10 okt 1687*. 1687 *hugenoten: zie tekst*. 1695: *BW-AW2 Hulp inv.nr. 1438*. 1699: *NA 1.10.50 (Ellemeet)*, inv.nr. 78 dd 7 feb 1699. 1728: *Perk en Bresson, Comité Wallon 8; UBL BW-AW2 inv.nr. 987*. 1731: *Res. SvH, 20 juli 1731, 2 dec 1732*.

²⁰ In: Groningen (1663), Utrecht en Zeeland (1664), Friesland (1665)

De eerste landelijke hulpactie (1655)

De eerste waldenzencollecte viel in een periode van interne politieke en religieuze spanningen. Er was onenigheid over de vrede van 1648 die door Holland was doorgedrukt tegen de zin van de landgewesten, stadhouder Willem II en zelfs van enkele Hollandse steden.²¹ Ook was er kritiek vanuit rechtzinnige hoek op het lakse optreden tegen katholieken en andere dissenters en de langzame protestantisering van de Generaliteitslanden.²² De vrede ondermijnde de eenheid, verzwakte de staat en zou de katholieken wel eens kunnen verleiden tot een opstand, immers ‘dreyghen [zij] niet menich-mael dat sy t op zijn Yerlandts sullen klaren?’, aldus een anonieme pamflettist.²³ De ontevredenheid richtte zich vooral op de Hollandse regenten.²⁴ Het conflict escaleerde nadat Holland eigenmachtig een groot deel van zijn troepen afdankte, waarna de prins in juli 1650 Amsterdam probeerde in te nemen. Ondertussen nam de pamflettenoorlog alleen maar toe. Het debat spitste zich steeds meer toe op de vraag waar nu eigenlijk de soevereiniteit in de Republiek lag. Volgens de staatse factie lag die bij de gewesten, volgens orangisten en rechtzinnige gereformeerden bij de Generaliteit. Het overlijden van de prins in november 1650 bracht een machtsverschuiving te weeg ten gunste van de staatse factie. De Grote Vergadering van 1651 bevestigde uiteindelijk de gewestelijke soevereiniteit in kerzaken, bij de benoeming van de stadhouder en over het leger en bekrachtigde de positie van de publieke kerk als het fundament van de staat.²⁵ De vrede had ook gevolgen voor de economische verhouding met Engeland en een oorlog bleek onvermijdelijk. Bij de vredesbesprekingen ter beëindiging van deze Eerste Engelse Zeeoorlog (1652-1654) sloten Holland en Engeland de Acte van Seclusie, een geheime clause die Oranjes uitsloot als stadhouder of kapitein-generaal van Holland. Toen dit bekend werd, speelde een golf van verontwaardiging over de Republiek.²⁶ De gebeurtenissen tonen hoe

²¹ Israel, *Republiek*, 602.

²² Frijhoff en Spies, 1650, 48–49, 360–361.

²³ Irenius Philaletius, *De Na-wèen vande Vrede, ofte Ontdeckinghe van de kommerlijcke ghelegentheydt onses lieven Vaderlandts [...] (Knuttel 6757)* (z.p.: z.n. 1650) 9 en 19.

²⁴ Lieuwe van Aitzema, *Herstelde leeuw, of Discours, over 't gepasseerde inde Vereenichde Nederlanden, in't jaer 1650 ende 1651* (Jan Veely 1652) 91.

²⁵ S. Groenveld, ‘Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede’, *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997) 67–87.

²⁶ Israel, *Republiek*, 800.

fragiel de eenheid in de Republiek was ten tijde van de eerste grote protestantenvervolging na 1648.

Het 'Piëmontese Pasen' werd, zoals gezegd, al snel een mediahype. Daarin speelden drie thema's. De eerste ging over de vraag of de waldenzen onschuldige slachtoffers of rebellen waren. Het tweede thema was de 'barbaarse' wreedheid van de vervolging, die in pro-waldenzische pamfletten uitgebreid werd beschreven en geïllustreerd.²⁷ Net zoals bij de vervolgingen van Duitse en Ierse protestanten uit de voorgaande hoofdstukken, lag het accent op de onrechtmatigheid van het excessieve geweld tegen weerloze vrouwen, kinderen en ouderen, waarmee de vroegmoderne grenzen van een *just war* werden overschreden. Enerzijds stelde dit de katholieke vervolgers in een kwaad daglicht, anderzijds leverde dit humanitaire argumenten voor steun aan de slachtoffers (Afb. 5).²⁸ Propagandisten van de hertog ontkenden wreedheid en stelden de legeractie als een rechtmatige bestraffing van rebellie voor. Dat de meeste pamfletten de wreedheden uitgebreid beschreven, is een indicatie dat pro-waldenzische propaganda in de Republiek de overhand had. De waldenzen als voorlopers van de Reformatie was het derde thema.²⁹ Dit was voor zeventiende-eeuwse protestanten een uitermate belangrijk punt omdat daarmee de beschuldiging kon worden gepareerd dat het protestantisme nieuwlichterij was. Volgens David de Boer plaatsten Nederlandse pamfletschrijvers de vervolging vooral in het perspectief van de religieoorlogen terwijl waldenzer en Savoyaarse auteurs hun gelijk beargumenteerden vanuit juridisch en menselijk perspectief.³⁰ De waldenzen vermeden religieuze retoriek om Frankrijk niet tegen zich in het harnas te jagen, de hertog om interventie van protestantse staten te vermijden.³¹

²⁷ Bijv.: N.J., *Twee bedenkelyjcke reden uyt oorsaecke van de afgrijslyjcke moordt der onnosele Waldensen* (Knuttel 7636) (z.p.: z.n. 1655); Jodocus Hondius, *Grouwelyjke wreede moord [...] (BWB 755)* (Amsterdam 1655); *Wreede vervolginge, en schrickelijcke moordt aende Vaudoisen, in Piedmont geschiet in't jaer 1655* (Knuttel 7622) (z.p.: z.n. 1655); Christianus Calaminus, 'Den jegenwoordigen stant vande saecke, van het over-blyfsel vande martelaeren inde valleyen van Luserne ende Angrogne', in: *Articulen tusschen den grave van Wittenbergh [...] ende de palatins van Posnaniën* (Knuttel 7601) (Den Haag: Hendricus Hondius 1655) 89–92. Vroegmoderne Nederlandstalige teksten noemen de waldenzen meestal 'Dalluyden, Vaudoisen of Piemontaisen' (in verschillende spellingen).

²⁸ Bijv. *Holl. Merc.*, Vol. 6 (1655), 32–40 en 106–110.

²⁹ *Laetst oft nieuwst authentyk en seer waerachtigh verhael aengaende de vervolgingen ende moorderijen der gereformeerde kercken in Piedmont wedervaren [...]* (Knuttel 7634) (z.p.: z.n. 1655).

³⁰ De Boer, *Religious persecution*, 114–115.

³¹ Trim, "If a prince", 54, 59–60; Venning, *Cromwellian foreign policy*, 91–102.

Afb. 5 Jodocus Hondius, *Grouwelijke moord* (1655). Universiteitsbibliotheek Leiden, BWB 755.

Medio mei trokken de protestantse Zwitserse kantons aan de bel over de 'ellendige staet' van de waldenzen.³² Vlak daarna besloten de Staten-Generaal tot een diplomatieke interventie.³³ Begin juni arriveerde bovendien een dringend verzoek van Oliver Cromwell, *Lord Protector* van Engeland, die alle protestantse staten probeerde te mobiliseren ter preventie van 'any danger which may happen to us all [i.e. protestants Europa] by the example and

³² Brief dd. 30 april (os) in: *Brieven van de evangelische cantons van Switserlant aen de H. Staeten Generael, van de H. Staten Generael aen de evangelische cantons in Switserlant, ende van de protector van Engeland aen de H. Staten Generael* (Knuttel 7617) (z.p.: z.n. 1655). Res SvU dd 22 mei (OS) opgenomen in P.J. Vermeulen, 'Ondersteuning door de provincie Utrecht aan de waldenzen der valiejen van Piemont verleend [in 1655]', *Utrechtch Volks-almanak* 18 (1854) 82–96, aldaar 83.

³³ Brief SG aan hertog Savoye dd 27 mei 1655, in het Frans opgenomen in Jean Léger, *Histoire generale des eglises evangeliques des Vallees de Piemont ou Vaudoises*, 2 dln. (Leiden 1669) dl. II, 231. Een Nederlandstalige versie bij J.F. Martinet en H. Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis der Waldensen, in de valleijen van Piemont, tot op het jaar 1775* (Derde druk; Amsterdam 1826) 63–65.

consequence of this action'.³⁴ Dezelfde maand nog besloten de Staten-Generaal unaniem tot een generale collecte. Naar eigen zeggen volgden zij daarbij het 'loffelijk en Christelijk exempel' van Cromwell, de Evangelische Zwitserse Kantons en Franse gereformeerden.³⁵ Volgens Cromwells gezant Samuel Morland vertoonden de protestantse staten nooit eerder zo'n religieuze eensgezindheid.³⁶

De waldenzen richtten zich pas eind juli voor het eerst tot de Republiek, naar eigen zeggen om de beschuldigingen van rebellie niet extra te voeden.³⁷ Het verzoek bevatte een korte schets van de gruwelijke gebeurtenissen en de standaard argumenten die we ook in de publieke media zagen, zoals de ontkenning van rebellie, de wrede en onrechtmatige geloofsvervolging en de grote nood. Het verzoek mondde uit in een beroep op de gedeelde confessie en het Opstand-verleden van de Republiek waarin de Nederlanders ook het 'roomsche jock gesmaekt' hadden. Tot slot werd nog ingespeeld op het 'aanzien' van de Republiek: 'Geheel Europa wacht op 't geenen [hunne] Hoog Mogenden in dese ghelegentheydt sullen doen, hebt dan medelijden met ons'.³⁸ Kennelijk veronderstelden de waldenzen dat de Staten gevoelig zouden zijn voor een appèl op de gemeenschappelijke confessie, het gedeelde slachtofferschap en daarnaast op de reputatie van de recent als soevereine staat erkende Republiek. Dat was juist ingeschat, want de Staten lieten deze brief drukken ter begeleiding van de landelijke collecte, die op zondag 5 september zou plaatsvinden.³⁹ Hoewel waldenzer auteurs religieuze argumenten in de publieke media vermeden, waren ze in directe hulpverzoeken aan protestantse overheden dus wel bruikbaar. Het verzoek van de waldenzen kwam anderhalve maand na het collectebesluit en speelde alleen een rol bij de promotie van de collecte en niet in de beslissing van de Hoogmogenden.

³⁴ Brief van Cromwell aan Staten-Generaal, gedateerd 25 mei/4 juni 1655 opgenomen in Samuel Morland, *The history of the Evangelical churches of the valleys of Piemont [...] (EEBO Wing / M2779)* (Londen: Henry Hills 1658) IV, 558–560.

³⁵ *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 133 Resoluties, 1 juli-31 aug 1655* dd 12 juli (ontvangst Zwitsers verzoek). Oliver Cromwell, *Een declaratie van syn Hoogheyd, met advyse van sijn Raedt: noodende het volck van Engeland ende Wales tot een solemnele vasten-dach ende humilatie (Knuttel 7618)* (z.p. 1655).

³⁶ '[...] there was never known such a marvellous unity in the cause of Religion', Morland, *History*, 540.

³⁷ Rogge, 'Vervolging', 143; De Boer, *Religious persecution*, 62–64.

³⁸ Johannes Legerus e.a., *Translaet uyt den Françoysche, vande missive, geschreven aen de Hooge en Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden. By de predikanten, ouderlingen, ende andere getrouwe ledematen der verwoeste kercken in Piemont. Ende gedateert Pianache, in 't dal van Perouse den 27 iulij 1655 (Knuttel 7626)* (Den Haag 1655).

³⁹ Rogge, 'Waldenzen-moord', 142–143; Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 158.

Dilemma's en oplossingen: de vorm van de collecte

Nu de Unie voor het eerst in de geschiedenis besloten had tot een gezamenlijke landelijke collecte moesten enkele heikele punten worden opgelost, zoals de vorm van de collecte en dus welke religieuze groepen moesten deelnemen, hoe de collecte onder de aandacht gebracht moest worden en wat te doen met de opbrengsten. Door het specifieke karakter van de Republiek raakten deze punten de bestuurlijke verhouding tussen de Unie en de gewesten. Was de hulpactie vooral een religieuze aangelegenheid – en de hierboven geciteerde argumenten geven aanleiding dat te denken – dan viel de zeggenschap over de collecte onder de gewestelijke soevereiniteit, zoals onlangs nog bevestigd door de Grote Vergadering. Als de hulp primair een vorm van buitenlandse politiek was, dan lag het meer voor de hand de regie, de besluitvorming en het beheer van de collecte-opbrengst aan de Unie over te laten. De mate van decentralisatie van de collecte vertelt ons dus iets over de manier waarop de overheid naar een hulpactie keek.

De Staten-Generaal overwogen een huis-aan-huiscollecte in combinatie met een landelijke bid- en vastendag.⁴⁰ De Staten van Utrecht pleitten voor een collecte onder alle gezindten, 'zonder eenige exceptie'.⁴¹ Volgens Van Aitzema, een doorgaans goed ingevoerde regent en diplomaat, ging een algemene collecte uiteindelijk niet door omdat Holland beducht was voor 'verbittingh of verwijderingh' tussen de gezindten als niet elke geloofsrichting naar rato zou bijdragen.⁴² In zijn privédagboek was Van Aitzema explicieter en noteerde hij de vrees dat de predikanten de moord op de waldenzen zouden overdrijven 'tot nadeel van de papisten'.⁴³ Dat deze vrees gefundeerd was, blijkt uit een voorval in Leiden, waar een debat over de 'massacre' tussen een gereformeerde predikant en een katholieke priester leidde tot een vechtpartij tussen katholieke en gereformeerde inwoners. Dat dit op 9 juni gebeurde, is niet toevallig. Die dag was namelijk uitgeroepen tot landelijke biddag ter nagedachtenis aan de vrede met Engeland en ongetwijfeld stonden de predikanten in hun biddagspreken ook stil

⁴⁰ Rogge, 'Vervolging', 142.

⁴¹ Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', 87–88.

⁴² Het katholieke bevolkingsdeel in Holland was relatief groot met gemiddeld 27% in 1656, J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 227.

⁴³ Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1229; *NA Collectie Aitzema 1584-1669, 1.10.02, inv.nr. 5 Dagboek 1655-1656* 5 aug.

bij de recente gebeurtenissen in Piëmont.⁴⁴ Een katholieke Leidenaar, Jan Practijck geheten, sprak bij deze confrontatie ‘smadelijcke woorden’ over de gereformeerden, die hij eenzelfde pak slaag toewenste als ‘in Savoijen’. Deze oproep tot anti-protestants geweld namen de autoriteiten zwaar op en Practijck werd wegens opruiing veroordeeld tot openbare geseling en levenslange verbanning uit Holland.⁴⁵ De antikatholieke agitatie beperkte zich echter niet tot Holland, ook in Utrecht liepen de religieuze spanningen op en eiste de synode een hard(er) optreden tegen de katholieken, want wat in Ierland en Piëmont was gebeurd, kon ook hier gebeuren.⁴⁶ Een algemene collecte was onder deze omstandigheden geen goed idee en op verzoek van Holland werd de ‘voet ende forme’ overgelaten aan de gewesten.⁴⁷ De Staten-Generaal besloten tot een landelijke collecte in alle publieke kerken op 5 september in combinatie met een bid- en vastendag.⁴⁸ In Utrecht en Zeeland werd de collecte conform de uitschrijving uitgevoerd in de gereformeerde kerken.⁴⁹ Holland liet de vorm net als in 1643 over aan de stadsbesturen.⁵⁰ Daardoor deden in sommige steden, zoals Leiden en Haarlem, alleen gereformeerde kerken mee, terwijl in Amsterdamse ook lutheranen, remonstranten en doopsgezinden moesten bijdragen.⁵¹ De laatste twee deden ook mee in het gewest Utrecht.⁵² Ook de Staten-Generaal zagen uiteindelijk af van huis-aan-huiscollectes in de

⁴⁴ N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven, dl. 2 De Nederlandsche biddagsbrieven* (Leiden 1848) 201–202.

⁴⁵ *ELO Schepenbank (Oud-rechterlijk archief) Leiden, 0508, inv.nr. 3 Criminele vonnisboeken dl. 15 (dec 1647-1664)* 3 ff. 186–187; Christine Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland’s Golden Age. Heretics and idolaters* (Cambridge UK en New York 2012) 185.

⁴⁶ Genji Yasuhira, *Civic agency in the public sphere. Catholics’ survival tactics in Utrecht, 1620s-1670s* (Diss. Universiteit Tilburg 2019) 74, 370–374.

⁴⁷ *NA SG inv.nr. 133*, 3 aug 1655; *Res. SvH*, 30 juli 1655.

⁴⁸ *NA SG inv.nr. 133*, 6v–7v, dd 6 aug 1655.

⁴⁹ *HUA 702 Stadsarchief II 1577-1795 [SAII], inv.nr. 121 Resoluties Vroedschap, 132 dln.* inv.nr. 121-26, 9 en 15 aug 1655. Uitschrijving SvU 15 augustus in: Kist, *Bededagen dl. 2*, 202–204. *ZA Not SvZ*, 161–164, dd. 19 en 20 aug.

⁵⁰ *Res. SvH*, 5 aug 1655; *SAA 5025 Vroedschap Amsterdam, resoluties* inv.nr. 21 2r en 12r, dd. 30 juli en 31 aug 1655; Amsterdamse uitschrijving (in Frans) bij Léger, *Histoire*, dl. II, 235-236; de Ierse collecte (zie hoofdstuk 2) diende als voorbeeld voor de vorm, aldus *SAA 376 Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 9 1653-1658 [Acta Asd 9]* 26 aug 1655. NB. In Leiden heb ik geen uitschrijving voor 5 september aangetrokken. Wellicht was er geen biddag omdat daar op 8 september de eerste van de wekelijkse biddagen in verband met de pest zou worden gehouden, *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, aflezingsboeken inv.nrs. 14-41* inv.nr. 22 259-321 (1655).

⁵¹ *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Burgemeesterdagboeken inv.nrs. 145-182* inv.nr. 152 62-64; *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nr. 6897 Specificatie van de in Haarlem gecollecteerde gelden voor de Waldenzen 1655; SAA 5025 Vroedschap*, inv.nr. 21 12r, dd. 31 aug 1655.

⁵² A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum 2003) 139; Eindrekening Utrechtse collecte in N. van der Monde, ‘Onderstand aan de Waldenzen door Nederland verleend’, *Utrecht voorheen en thans 2* (1845) 221–238.

Generaliteitslanden, niet onverstandig gezien het relatief grote aantal katholieken daar.⁵³ Alleen het gewest Groningen, met maar elf procent katholieken, verordonneerde wel een huis-aan-huis collecte, dus onder alle gezindten (afb. 6).⁵⁴ Solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten had overigens wel grenzen: in Haarlem werd de gebruikelijke, nu misgelopen, opbrengst voor de armen terugbetaald uit de waldenzencollecte, net zoals dat in het verleden ook gebeurd was bij de collectes voor Ierland en Zweibrücken die in de vorige hoofdstukken aan de orde kwamen.⁵⁵

Het Unie-besluit van 6 augustus bepaalde niets over het beheer van de opbrengsten, kennelijk werd ook dit aan de gewesten overgelaten. In Holland moest het ingezamelde geld binnen een week bij de gewestelijke ontvanger-generaal worden samengebracht.⁵⁶ In Zeeland leidde het financiële beheer, net als in 1643, weer tot problemen tussen overheid en kerk over de aard van de collecte.⁵⁷ Dat het collectegeld overal in handen kwam van de civiele overheden toont aan dat de steun aan de waldenzen op de eerste plaats politiek was. Holland en Utrecht maakten de opbrengst, via tussenpersonen in Amsterdam respectievelijk Parijs, over naar Genève. De andere provincies deden waarschijnlijk hetzelfde, want de Zwitserse eindrekening hield de donaties per provincie gescheiden. De verdeling werd aan de magistraat van Genève overgelaten, die het geld via de kerkenraad van Grenoble aan de slachtoffers liet uitkeren.⁵⁸

Hoewel de *vorm* van de collecte zowel in 1643 als in 1655 werd gedecentraliseerd, gebeurde dat dus om verschillende redenen. In 1643 was dat vanwege de buitenlandse belangen van de Republiek, in 1655 om binnenlandse redenen. Nieuw was dat de gewesten voor het eerst een collecte landelijk op *een en dezelfde dag* organiseerden en dat de opbrengsten in handen kwamen van de *civiele* autoriteiten.

⁵³ NA SG inv.nr. 133, 3 en 6 augustus. Brief aan de gewesten dd 18 juni bij Van Aitzema, *Saken*, dl. III 1228-1229.

⁵⁴ *GrA 1 Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nr. 475 Gedrukte plakkaten, 1605-1669* dd 9/19 aug 1655. Voor het percentage (in 1656): De Kok, *Breuklijn*, 248.

⁵⁵ *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nrs. 489-648 Resoluties burgemeesters, 1589-1813* inv.nr. 501 1 sept 1655. In Leiden gebeurde het in 1687 ook tijdens de collecte voor de Franse vluchtelingen: *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Notulboeken burgemeesterskamer, inv.nrs. 191-234* inv.nr. 192 144, 145 voor de Nederduitse resp de Waalse kerk.

⁵⁶ *Res. SvH*, 5 aug, 1 okt, 23 nov 1655.

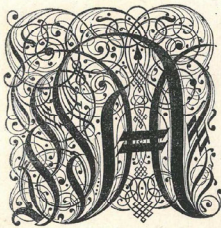
⁵⁷ *Acta classis Walcheren, sept-nov 1655* in Buddingh, 'Aanteekeningen', 391-394.

⁵⁸ *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78, res. SG 2 nov 1655; Van der Monde, 'Onderstand', 235; *Res SvU* 29 okt 1655, opgenomen in Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht', 89-90.

De Heeren

Stadthouder ende Gedeputeerde Staten van
Stadt Groningen ende Ommelanden:

DOENTEWEETEN:

Sloot de Hooch Mogende Heeren Staten

Generael der Geunieerde Provincien iteratibelyck hebben bekent gemaecht / hoe dat de arme Inwoonderen van de valeden van Lucerne / Angzona ende andere onder het gebiet van den Hertoch van Saboyen in Piedmont / besijende de waere Gereformeerde Religie / ende weygerende deselve te belaten / om de getuyghnisse onses heeren ende Salichmaekers Jesu Christi, die sy luyden ende haer Sall: Voor-ouderen de oude Waldenzen / opzette ende vermaerde Hartelaren / door haer lede ende bywillige doot / nu veele eeuwen aen den anderen onberaenderlyck bevestigt hebben / met een grooulycke / on-menschelijcke ende meer als Barbarische wreetheyt in de Maent van April lesleden / tegens belofte ende gegeven woort overbaltten ende mis-handelt sijn door gerommandeert Crigelsvolck / dewelcke met moorden / vanden ende schenden onghoorde wreetheyt hebben gepleecht / waer door de oberige gedwongen sijn geweest van daer te blieden om haer lede te salveren / dewelcke nu dwalen met haer Vrouwen ende Kinderen / ontbloom van haere goederen / ende verdrukt door honger / koude ende naercktheyt: Ober welke ellendige staet alle waere Christenen niet oberzwoote droeftheyt ende een bewogen herte commiseratie behoogen te hebben / ende daerom haer Hog: Hog: in gevolge van andere Potentaten ende Geloofs-genooten / jae selfs van den Coninck van Franckrijck / hebben verstaen ende geresolveert dese onse verdrebene Broederen / Religions-berwanten ende medeleden des lichaems Christi, met een liberaele subsidie / door een Generael Collect / in de Geunieerde Provincien / geassocieerde Landtschappen / Steden ende Leden van dien te doen / behoouden werden versien / op dat daer door een lieflyck Reuck-offer mochte opgaaen tot Godt den heere Almachtich ende sijne Godlycke Majesteyt bewoogen werde ons ende onse posteriteyt voor diergelijcke ongebal genadelijck te bewaren: Ende op dat het selve met een opzichten sijn mochte geschieden / hebben voorn: haer Hog: Hog: goet geboonden een generale Taft ende Bede-dach uyt te schryben / dewelcke sijn sal op Sondach den 26. deses Maents Augusti ouden stijl / omme ten selven dage Godt Almachtich niet alleene byentlijck te bidden / dat desselvs geliefte wil sijn / sijnen Zegen ende onberdiende genade te laten continueren ober ons liebe Vaderlant / ende de Ingeleuten van dien tot sijnes Heyligen naems eere ende glorie / mitsgaders tot voortplantinge van de vooft. waere Christelijcke Religie / nemaer oock dat sijne Soddelijcke Majesteyt de voorn: arme Religions-berwanten ende naercke ledematen in dese haere tegenwoordige verdrukkinge genadelijck wille vertroosten ende verstercken tegens de machinatie haerer vyanden: SOO IST, Dat wy verloerken ende niet-te-min amts-halben ordonneren allen Predigers deser Stadt Groningen ende Ommelanden / als mede van het Gorecht ende beyden Old-ambten / omme van dese algemeene Taft ende Bede-dach / als mede Collect-dach op dese twee voorgeaende Sondagen notitie en publicatie te doen / oock haere texen ende Predicatie op den geprefigeerden Taft ende Bede-dach / daer heenen te dirigeren / dat Sijne Godlycke Majesteyt wille geleven sijne Zegen ende onberdiende genade ober ons liebe Vaderlant ende ons te laten continueren / ende dat de herten aller Christ-gelobigen mogen werden bewoogen om den volgenden dach / ten behoeve van voort-verhaelre arme ende verdrukte mede-broederen / een milde gabe uyt te langen aen de respective Predigers / Ouderlingen ende Diaconen / door welcken dit Collect van deur tot deur sal geschieden / om / voorts alhier gebzacht zijnde / het selve aen haer ober te stuyzen: Waer toe wy allen Ingeleuten deser Provincie wel rechtijck vermaent ende gebeden witten hebben / dat sy op vooft. Taft ende Bede-dach niet alleen tot het gehoor van Godes woort sich blytich ende sberich willen laten binden / nemaer oock op geteyde Collect ende Maendach dese onse verdrebene Broederen ende naercke medeleden met een liberael subsidium willen geleben te versien / op dat daer door Godt de heere Almachtich moge werden bewoogen ons ende onse posteriteyt voor diergelijcke ongebal genadelijck te bewaren / ende aen den geenen / de barmherticheyt doen / barmherticheyt te bewylen. Datum Groningen den 9. Augusti 1655.

Rembt Ten Ham

Ter Ordonnantie der Heeren vooft.

Doct: N; B U S C H, Secret:

Afb. 6 Waldenzencollecte 1655, uitschrijving Staten van Groningen voor biddag op zondag 26 aug / 5 sept en huis-aan-huis collecte op maandag 6 sept. Groninger Archieven, Groningen GrA1 inv.nr. 457.

Overheidsperspectief

[...] dat de arme inwoonderen van de Valleyen [...] in Piemont, belydende de Gereformeerde Religie, ende weygerende de selve te verlaten, om de ghetuyghenisse onses Heeren en Salighmaecker Jesu Christi, die sy luyden ende hare Salighe Voor-Ouderen, die oude Waldensen, die vermoorde Martelaren, door haer leven, en vrywillighe doodt, nu veele eeuwen aen den anderen onveranderlijk bevesticht hadde, met een grouwelijcke ende meer als Barbarische wreedtheydt in de Maendt van April lestleden, teghens belofte ende gegeven woordt, mishandelt ende overvallen waren, door ghecommandeert Krijghsvolck, de welcke met moorden, branden, ende schenden, niet overigh hadden gelaten, aen alle de ongehoorste wreetheydt, die oock oyt ter werelt in eenighe plaetsen waren gheweest; de overighe door sulcks ghedwonghen wesende van daer te vlieden, om haer leven te salveeren, de welcke nu dwaelden met hare Vrouwen, ende klyne kinderen ontbloedt, ende verdruckt door hongher, koude, ende naecktheyt.⁵⁹

Dit tamelijk lange citaat van 18 juni geeft de mening van de Staten-Generaal over de situatie in Piëmont en hun visie op de waldenzen goed weer. Het is afkomstig uit een intern bericht aan de gewestelijke staten waarin het voorstel voor een landelijke collecte werd voorgelegd. Deze brief bevat dus niet de externe legitimering, maar de interne bestuurlijke argumenten. In de brief lag de nadruk op het gedeelde gereformeerde geloof en het religieuze karakter van de vervolging, waarmee de onschuld van de slachtoffers impliciet geaccepteerd werd. Het menselijk lijden werd in deze korte tekst niet helemaal achterwege gelaten (dwalende vrouwen en hongerige, naakte kinderen, barbaarse wreedheid) maar was niet het hoofdpunt. Juridische argumenten zoals de waldenzen in de publieke media aanvoerden, bleven vrijwel volledig achterwege, uitgezonderd een korte referentie aan de schending door Savoye van gedane beloften. De hierboven al genoemde interventiebrief van de Staten-Generaal van 27 mei 1655 verwoordde dit nog duidelijker.⁶⁰ Volgens de Hoogmogenden waren de waldenzen trouwe gehoorzame onderdanen die op een barbaarse en wrede manier waren vervolgd

⁵⁹ Verzoek Staten-Generaal dd 18 juni, opgenomen in: Rogge, 'Vervolging', 169–170.

⁶⁰ Zie noot 33.

tegen de door de hertog en zijn voorgangers toegekende vrijheden en privileges in.⁶¹ De civiele autoriteiten deelden dus het beeld van de Nederlandse pamfletauteurs. Medemenselijkheid werd niet gebruikt om de diplomatieke actie te rechtvaardigen, maar wel om de verwoesting van huizen en bestaansmiddelen te veroordelen.⁶² De Staten handelden naar eigen zeggen vanuit hun algemene christelijke plicht en voor het behoud van gereformeerde geloofsgenoten.⁶³ Toch legden ze het accent vooral op de schending van *algemeen* christelijke waarden als ‘zachtmoedigheid’ en ‘naasteliefde.’⁶⁴ In hun interne resoluties domineerden daarentegen *confessionele* politiek (de ‘conservatie ende voortplantinge’ van de ware christelijke gereformeerde religie) en *confessionele* solidariteit (de plicht geloofsgenoten in nood te steunen).⁶⁵

Het nieuws over het *Patente di gratia di Pinerolo*, waarmee de hertog de waldenzen gratie schonk voor hun ‘rebellie’, bereikte de Republiek op 26 september.⁶⁶ Toen de Amsterdamse vroedschap dat op 1 oktober hoorde en ‘wijtloopigh gediscoureert’ had over de schijnbaar ‘vrijwillige toestemming [van de waldenzen] in ‘t selve accoordt’ besloten de stadsbestuurders geen collectegeld over te maken voordat er zekerheid was over hun onschuld. Het was immers nooit de intentie van de ‘Staet’ en de gevers geweest om een ‘averechtse barmhertigheid’ te doen door subsidie aan ‘persoonen, die soo men seijt, niet om het gelooff hebben geleden, maer om hare ongehoorsaemheijt van haren Opper-heer sijn gecastijdt.’ Omdat de Staten van Holland op dezelfde dag wel toestemming gaven het geld over te maken, bonden de Amsterdammers op 4 oktober toch maar in en lieten het verder over aan de Staten.⁶⁷ Dat men op gewestelijk niveau de beschuldiging niet geloofde, komt waarschijnlijk omdat daar inmiddels bekend was dat het - onder Franse druk afgesloten - verdrag niet onpartijdig was.⁶⁸ Toch toont dit incident hoe belangrijk de reputatie van de beoogde ontvangers van noodhulp was en bovendien dat de Amsterdamse vroedschap meende dat niet alleen zichzelf, maar ook de donateurs religieus gemotiveerd waren en geen rebellen wilden steunen.

⁶¹ Léger, *Histoire*, dl. II, 231.

⁶² ‘leurs biens & terres qui leur ont esté ôtés & ravis avec tant d inhumanité & injustice.’, *Ibid.*, II, 231.

⁶³ ‘nous avons crû etre de notre devoir et compassion Chrétienne, comme intéressés dans la conservation de tous ceux qui font profession de la Religion Reformée [...]’, *Ibid.*

⁶⁴ ‘[...] contre tout les regles de la douceur et charité Chrétienne [...] les ont persecutés à feu et à sang’, *Ibid.*

⁶⁵ *NA SG inv.nr. 133*, 3 aug 1655.

⁶⁶ *Res. SvH*, 26 sept 1655, 354.

⁶⁷ *SAA 5025 Vroedschap*, inv.nr. 21, 15v-16r (citaten), 17r dd. 1 en 4 okt 1655. *Res. SvH*, 1655, 361.

⁶⁸ Rogge, ‘Waldenzen-moord’, 321.

Hoe belangrijk - en precair - die reputatie was, wordt gestaafd door de gebeurtenissen in de jaren 1660 toen opnieuw twijfel ontstond over de onschuld van de waldenzen. In 1662 intervierden de Staten-Generaal opnieuw bij de hertog, die daarop benadrukte dat hij zich strikt aan het vredesverdrag van 1655 hield, maar dat de waldenzen gewone misdadigers en rebellen waren, die om de gekregen aalmoezen hun eigen geloofsbroeders doodsloegen. In een poging hem in diskrediet te brengen, liet de hertog Léger wegens majesteitsschennis bij verstek ter dood veroordelen, waarna zijn beeltenis in Turijn symbolisch werd opgehangen.⁶⁹ Opnieuw probeerde Savoye dus twijfel over de doelgroep en haar belangrijkste voorman te zaaien.

De volgende interventie van de Staten-Generaal van 19 augustus 1663 bevat een opmerkelijke argumentatie. De Staten verweten de hertog dat hij zijn beschuldigingen baseerde op partijdige, door katholieke geloofsijver gedreven rechtvaarders die

sich dienen van 't ingebeeelde pretext van felonnie [i.e. trouwbreuk], en van rebellie, om haren indiscreten yver van religie te bedecken. Gelijck als of, om een goet Christen te sijn, men reminchieren [in Franse vertaling: renoncer, verzaken] moest aen de eerste gronden des Christendoms, t welck sijn de liefde ende de barmhertigheyt, en selfs oock aende humaniteit.⁷⁰

Deze partijdige rechtspraak was volgens de Hoogmogenden dus even bedenkelijk als het verzaken van *algemene* christelijke grondbeginselen als naastenliefde en barmhartigheid en druiste bovendien in tegen de menselijkheid. De hertogelijke acties waren volgens de Staten-Generaal dus onrechtmatig, onchristelijk en onmenselijk. Elders in de brief verklaarden de Staten te bemiddelen vanwege de 'de gemeenschap van religie', de barmhartigheid en 'de beleeftheyt selfs', wat in de Franse versie was vertaald als medemenselijkheid ('l'humanité

⁶⁹ Brief aan Hertog Savoye dd 6 april 1662 in *NA Staten-Generaal 1.01.02, inv.nr. 12578.43 Stukken betreffende de bemoeiingen van de Staten-Generaal ten gunste van de waldenzen [...], 1662-1663*; Van Aitzema, *Saken*, dl. IV 859-860; antwoord van de hertog in *Ibid.*, dl. IV 889-890. Nb. Op de plek van zijn vernietigde huis werd een zuil opgericht voor de 'eerloze' Jean Léger, aldus Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 47-48; Léger, *Histoire*, dl. II, 275-277.

⁷⁰ *Antwoord-brief[...] Staten Generael [...]. Op den brief vanden hertogh van Savoyen, van den 19. augusti 1663, ter sake vande arme verdruckte inde valleyen van Piedmont (Knuttel 8713)* (z.p.: z.n. 1663) (met Franse vertaling). I.M. Calisch en N.S. Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, dl. 10 (Tiel 1864).

mesme'). Vergelijkbare argumentatie vinden we in een brief van 12 november van het zelfde jaar en ook al in een brief uit 1662: 'Nous sommes obligés & par la Charité Chrétienne & par l'Humanité même [sic]'.⁷¹ Hoewel de Hoogmogenden de behandeling van de waldenzen in enkele diplomatieke brieven uit 1655 dus inhumain noemden, een term die we niet tegenkwamen bij eerdere collectes voor geloofsgenoten, was niet de inhumane behandeling maar het gedeelde geloof de belangrijkste reden voor de diplomatieke interventie.⁷² Maar we zien in 1662-1663 voor het eerst dat de Staten-Generaal medemenselijkheid expliciet gebruikten om hun diplomatieke interventies te legitimeren en geloofsvervolgung te veroordelen.⁷³

Hoewel de Unie zich op diplomatiek niveau voor de waldenzen inspande, reageerden de gewesten verschillend op de nieuwe geruchten. Voorstellen voor een landelijke collecte van Zeeland (1662) en Utrecht (1663) werden getroffen door een Hollands veto.⁷⁴ Volgens Léger kwam dat door de aanhoudende geruchten die Savoyaarse propagandisten rondstrooiden over wanbeheer van de collectegelden en over waldenzenleiders die geld in eigen zak gestoken zouden hebben.⁷⁵ In zijn *Histoire* besteedde hij vele pagina's aan het weerleggen ervan, want die slechte reputatie van de doelgroep of geruchten over wanbeheer was funest voor de geefbereidheid van de overheid en de donateurs:

tous les Demons ensemble n'üssent jamais scû trouver un pretexte plus plausible, que celui du pretendu mauvais maniemment, & employ des charitables subventions, faites à ces Vaudois, ni qui pût plus facilement faire impression sur les Esprits des Donateurs, changer leur affection en aversion.⁷⁶

⁷¹ Staten-Generaal aan hertog Savoye dd 12 nov 1663 opgenomen bij Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, Bijlage V, 341-344. Idem dd 17 april 1662, opgenomen bij Léger, *Histoire*, dl. II, 277-278 (citaat).

⁷² SG aan Savoye dd 27 mei 1655 en SG aan Franse koning dd 7 juni 1655, opgenomen bij: Léger, *Histoire*, dl. II 231-232.

⁷³ Vrgl. brief Staten-Generaal aan hertog van Savoye dd. 27 mei 1655 bij Ibid., dl. II, 231.

⁷⁴ *Res. SvH*, 30 nov 1662; besluit SvU dd 27 okt 1663, Vermeulen, 'Ondersteuning Utrecht'.

⁷⁵ Léger, *Histoire*, dl. II, 254-263.

⁷⁶ 'alle duivels tezamen hadden nooit een geloofwaardiger voorwendsel kunnen vinden dan dat van de zogenaamde slechte omgang met en gebruik van de liefdadige giften aan de waldenzen, noch een die gemakkelijker de gezichtspunten van de donateurs beïnvloedt en hun affectie verandert in weerszin'. Ibid., dl. II, 254.

Als gevolg daarvan stonden ‘trois des principales villes de la Hollande’ geen collectes toe en trokken de Staten van Gelderland hun toestemming voor een generale collecte weer in.⁷⁷ Andere gewesten, zoals Zeeland en Friesland, schreven wel gewestelijke collectes uit, terwijl elders – zoals in Holland - alleen enkele stedelijke collectes plaatsvonden.⁷⁸ Desalniettemin waren de opbrengsten hier en daar hoog (Tabel 5). De Zeeuwse collecte, waaraan een direct verzoek van Jean Léger voorafging, bracht ruim 40.000 gulden op als we de *Spiegel voor de ieucht* van de Veerse predikant Cornelis Beuckelaer mogen geloven. Hoewel deze als scriba van de Zeeuwse kerken in 1664 de informatie uit de eerste hand moet hebben gehad, lijkt dit bedrag aan de hoge kant in vergelijking met andere Zeeuwse collectebijdragen (Tabel 5).⁷⁹ Ook de Utrechtse predikant Jacob van Lodensteyn was actief betrokken bij de collectes in 1664. Voor hem waren de geruchten over malversaties met het collectegeld van 1655 reden om *publiekelijk* verantwoording af te leggen over de besteding van de Utrechtse collecte-opbrengst, wat uitzonderlijk is voor deze periode.⁸⁰ Duidelijk is dat de reputatie van de slachtoffers een cruciale voorwaarde was (en is) bij solidariteitsacties; in 1655 werd aan die voorwaarde voldaan, in de jaren 1660 onvoldoende.

Waarom besloot de Republiek in 1655 tot een landelijke collecte? Zelf zeiden de Hoogmogenden het voorbeeld van Cromwell te volgen. Dat lijkt een ontoereikende verklaring, enerzijds omdat al voor diens brief diplomatieke stappen waren ondernomen en anderzijds vanwege de aversie tegen Cromwell, die niet alleen een ‘duivelse’ koningsmoordenaar was maar ook onlangs de Republiek militair had verslagen.⁸¹ Het is plausibel dat de Hoogmogenden

⁷⁷ Ibid., dl. II, 262. Een van die steden was Amsterdam: SAA 5025 *Vroedschap*, Inv.nr. 24, 92r dd. 12 jan 1664.

⁷⁸ ZA *Not SvZ*, 6 nov 1663; 19 jan 1664 (def besluit gewestelijke collecte); Corneli(us) Beuckelaer, *Spiegel voor de ieucht (Knuttel 8991)* (Middelburg: Iacobus de Later 1664) E23; Léger, *Histoire*, dl. II, 260 en 324; UBL *Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004)*, AW2 *Comité Vaudois*, inv.nrs. 775-995 [verder: BW-AW2 CW] inv.nr. 987; Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW*, 662–663. De opbrengst van de Groningse collecte geeft aanleiding te vermoeden dat het ook daar een gewestelijke collecte betrof. Posthumus Meyjes, Bots en Roelevink, *LAW* 101, 662–663; Buddingh, ‘Aanteekeningen’, 396–401; Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 74–75

⁷⁹ Beuckelaer, *Spiegel (Kn 8991)*, 3v-4v (Brief Léger), D2 (opbrengst). Volgens Beuckelaer zou alleen in Middelburg, Vlissingen en Veere al 22.000 gulden ingezameld zijn en hij schatte de totale Zeeuwse opbrengst – die op het moment van drukken nog niet bekend was – op 40.000 gulden.

⁸⁰ J. van Lodensteyn, *Ontfang-schrift van de leeraren [...] nopende de penningen henl. uyt de Provincie van Utrecht gedurende hunne laatste vervolginge in de jaren 1663 en 1664 tot nodig onderhoud toe-gesonden (Knuttel 9236)* (Utrecht: H. Versteegh 1666) 8.

⁸¹ Helmers, *Royalist Republic*, hst. 7. Nb. In 1649 was de Engelse koning Karel II onthoofd.

juist de concurrentie met Engeland zochten om de internationale status van de Republiek als grote mogendheid te handhaven, die in 1648 was bevestigd maar door de verloren Engelse Oorlog in twijfel getrokken kon worden.⁸² Het idee dat de vredes met Spanje en Engeland de status van de Republiek ondermijnden werd veelvuldig geuit in polemische pamfletten en de waldenzen bespeelden dit sentiment openlijk in hun verzoek. De bindende factor in de Unie was de samenwerking in de buitenlandse politiek en de defensie; dat de gewesten besloten tot een landelijke actie bewijst dat men de collecte zag als een onderdeel van de internationale politiek van de Republiek, in dit geval de verdediging van haar status als grote protestantse mogendheid. In eigen land kwamen de Staten tegemoet aan het pro-waldenzische sentiment in de samenleving en door zich te presenteren als verdedigers van het ware geloof konden zij de kritiek uit orthodoxe hoek op hun binnenlandse beleid pareren. Binnenlandse spanningen bepaalden dus niet alleen de collectevorm maarspeelden ook een rol bij het collectebesluit zelf. Juridische argumenten kwamen nauwelijks voor en naar humanitaire argumenten verwezen de Staten-Generaal in hun interne afwegingen slechts indirect. Dat laatste is een opvallend verschil met de externe legitimering in diplomatieke brieven waarin (in)humaniteit juist nadrukkelijk naar voren werd gebracht.

De belangrijkste argumenten voor de collecte lagen dus op het religieuze vlak. De Boer maakte onlangs onderscheid tussen ‘confessional truth’ (confessionele dogmatiek) en confessionele solidariteit (de plicht geloofsgenoten te helpen) als motivatie voor actie.⁸³ In de resoluties van de Staten-Generaal vinden we echter ook argumenten die daar mijns inziens tussenin zitten. De opmerking dat de Republiek zich aansloot bij het voorbeeld van andere protestantse staten getuigt van een streven naar het handhaven van de eenheid in ‘protestants Europa’. Deze categorie zouden we ‘confessionele politiek’ kunnen noemen.⁸⁴ In 1655 werden de Staten-Generaal op religieus vlak vooral gedreven door confessionele solidariteit en confessionele politiek.

⁸² De Republiek stond tussen 1650 en 1672 op het hoogtepunt van haar macht, Israel, *Republiek*, hstn. 29 en 30.

⁸³ Zie noot 65.

⁸⁴ Bij De Boer valt confessionele politiek onder ‘confessional truth’.

Een ‘tsunami’ van Franse immigranten (jaren 1680)⁸⁵

Na het herstel van de religieregeling van Cavour in 1664 waren er in Piëmont geen grootschalige vervolgingen meer. Tegelijkertijd ging er in Frankrijk, vanaf het moment dat Lodewijk XIV zelf ging regeren in 1661, een steeds sterkere antiprotestantse wind waaien die uiteindelijk ook gevolgen zou hebben voor de waldenzen in Piëmont.⁸⁶ In dezelfde periode begon ook de Franse expansiepolitiek waarmee Lodewijk veilige grenzen wilde creëren. De Republiek bezag de expansie van zijn vroegere bondgenoot met groeiend wantrouwen. Dit gevoel werd bewaarheid in 1672 toen Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen gezamenlijk de Republiek aanvielen. Het Rampjaar markeert het begin van veertig jaar van vrijwel onafgebroken oorlog tegen Frankrijk.⁸⁷ Voor tijdgenoten voelde deze periode als een continue strijd voor het behoud van de Republiek.⁸⁸ Willem III, die in het Rampjaar benoemd werd tot stadhouder en legerleider, zag het naar eigen zeggen als een Goddelijke opdracht om Frankrijk af te houden van de ‘universele monarchie’ en terug te dringen tot de bij de Vrede van de Pyreneeën in 1659 afgesproken grenzen.⁸⁹ De Franse dreiging bepaalde in deze periode de buitenlandse politiek van de Republiek en, zoals ik zal betogen, ook de solidariteit van de Nederlandse overheden met buitenlandse protestanten.

De vervolging van de hugenoten in Frankrijk veroorzaakte in de jaren 1680 veel onrust in de Republiek, waar een eerste golf vluchtelingen in 1681 arriveerde. Na de Vrede van Nijmegen (1679) bleef de Republiek intern verdeeld over de politieke houding tegenover Frankrijk, met aan de ene kant Willem III en aan de andere een losse groep steden en gewesten onder Hollandse leiding die om commerciële redenen de vrede wilde bewaren. Vooralsnog had de

⁸⁵ Verwijzing naar een controversiële uitspraak van Geert Wilders, leider van de PVV, die in 2006 waarschuwde voor een ‘tsunami van vreemdelingen’. Ook in de jaren 1680 was er sprake van de komst van grote aantallen vreemdelingen, maar anders dan nu had men toen hooggespannen verwachtingen van hun komst en werden de vluchtelingen met open armen ontvangen.

⁸⁶ Didier Boisson, ‘The Revocation of the Edict of Nantes and the Désert’, in: Raymond A. Mentzer en Bertrand van Ruymbeke eds., *A companion to the Huguenots* (Leiden 2016) 221–245.

⁸⁷ Deze ‘veertigjarige oorlog’ bestond uit de Hollandse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), Onnekink, *Dutch Forty Years War*.

⁸⁸ Haks, *Vaderland en vrede*, 19–20.

⁸⁹ Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 102–103; Andrew Lossky, ‘Political ideas of William III’, in: Herbert H. Rowen en Andrew Lossky eds., *Political ideas and institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 35–59; Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning: de strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam en Antwerpen 2016).

staatsgezinde politiek de overhand en hield de Republiek zich op de vlakte. Al te zichtbare hulp aan Franse vluchtelingen paste daar niet bij. Om negatieve publiciteit te vermijden blokkeerde Holland in de jaren 1680 de vorming van een vluchtelingenfonds door de Waalse synode en in 1681 een voorstel van raadpensionaris Gaspar Fagel voor een gewestelijke collecte.⁹⁰

De confessionele spanningen in Europa bereikten in 1685 een hoogtepunt vanwege katholieke troonsopvolgingen in Engeland en de Palts en de herroeping van het Edict van Nantes. Het katholicisme in Europa won terrein en zaaide angst onder protestanten. Met Frankrijk weer homogeen katholiek en een katholieke vorst op de Engelse troon werd een herhaling van 1672 een reëel politiek gevaar. Dit gevaar werd bezworen door de *Glorious Revolution* (1688-1689) die Willem III op de Engelse troon bracht, maar Willems succes leidde ook tot de Negenjarige Oorlog (1688-1697) met Frankrijk.

De grote vluchtelingenstroom tussen 1685 en 1688 transformeerde de gebeurtenissen in Frankrijk tot een Europese aangelegenheid.⁹¹ Ook in de Republiek maakte het grote aantal berooide vluchtelingen, en hun verhalen, grote indruk en de overtuiging dat de Zonnekoning uitroeiing van het protestantisme nastreefde, werd breed gedeeld.⁹² Gevoed door de ervaringen uit 1672, toen geruchten over katholiek verraad breed circuleerden, kwam het sluimerende wantrouwen jegens katholieke landgenoten weer aan de oppervlakte.⁹³ Een voorbeeld daarvan is het gerucht dat in 1688 circuleerde dat katholieken, in een omkering van de 'protestantse wind' die honderd jaar eerder de katholieke Spaanse armada had tegengehouden, baden voor een 'roomse wind' om de overtocht van Willem III naar Engeland te beletten.⁹⁴ Ook al hebben historici laten zien dat katholieken over het algemeen wel degelijk

⁹⁰ F.R.J. Knetsch, 'Les églises réformées des Pays-Bas et la révocation', in: M. Peronnet ed., *Tricentenaire de la Revocation de l'Edit de Nantes. La Revocation et l'exterieur du Royaume. Actes du IVème Colloque Jean Boisset* (Montpellier 1985) 173–192; *Res. SvH*, 17 en 25 sept 1681.

⁹¹ W.E.J. Berg, *De réfugiés in de Nederlanden, na de herroeping van het Edict van Nantes* (Amsterdam 1845) 29–30; Philippe Joutard, 'The Revocation of the Edict of Nantes. End or renewal of French protestantism?', in: Menna Prestwich ed., *International Calvinism 1541-1715* (New York 1986) 339–368, aldaar 348–349.

⁹² Haks, *Vaderland en vrede*, 83; Israel, *Republiek*, 925, 930.

⁹³ Bertrand Forclaz, 'Rather French than subject to the Prince of Orange'. The conflicting loyalties of the Utrecht Catholics during the French occupation (1672-73)', *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 509–533, aldaar 532.

⁹⁴ W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. 2 dln.* (Den Haag 1892) II, 290–296; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw, 3 dln.* (2e druk; Amsterdam 1947) 266–267; Israel, *Republiek*, 937; Jonathan I. Israel en Geoffrey Parker, 'Of providence and protestant winds: the Spanish Armada of 1588 and the Dutch armada of 1688', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 335–363, aldaar 357–360.

loyale burgers van de Republiek waren, toch was de associatie tussen katholieken en politiek verraad in tijden van religieuze spanningen en dreigende oorlog niet zo vreemd, zeker omdat katholieken nog lang bleven hopen op het herstel van de oude orde.⁹⁵ Apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1625-1686), het hoofd van de Hollandse Zending, deed in zijn briefwisseling met een Franse priester in Rome verslag van de gebeurtenissen. Hij vertelt dat er elke dag vluchtelingen aankomen met nieuwe verhalen over de wrede vervolging en dat daardoor de haat tegen katholieken dagelijks toeneemt. Als het zo doorgaat dan zal men zich tegen de katholieken keren, vreesde de prelaat.⁹⁶ Voor grootschalig antikatholiek geweld zijn er tot dusver echter geen harde bewijzen. De geruchten daarover lijken afkomstig uit katholieke bronnen, zoals de pauselijke nuntius, de Franse gezant Avaux en zijn Engelse collega d'Albyville.⁹⁷ Wel was er agitatie vanuit orthodoxe hoek en kwam het hier en daar tot kleinschalig antikatholiek geweld, vooral in Friesland.⁹⁸ De overheden overwogen antikatholieke maatregelen, zoals het uitzetten van de reguliere geestelijkheid en een aangescherpt verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst.⁹⁹

De stroom Franse vluchtelingen naar de Republiek zwol aan tot ongekende proporties en uiteindelijk zouden zo'n 35.000 Franse vluchtelingen zich vestigen, terwijl een onbekend aantal voor kortere tijd in de Republiek verbleef.¹⁰⁰ Hopend op economische voordelen boden de autoriteiten aantrekkelijke vestigingsvoorwaarden zoals belastingvrijstellingen, burgerschap en rentevrije leningen voor het opzetten van bedrijven. De vluchtelingen werden met open armen ontvangen en er ontstond een ware competitie om geschoolde

⁹⁵ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 343. Willem Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN* 98 (1983) 430–459.

⁹⁶ Brief van 5 okt 1685, geciteerd bij Bruno Neveu, 'Les protestants français réfugiés aux Pays-Bas vus par un évêque catholique: lettres de Jean de Neercassel à Louis-Paul Du Vaucel (1685-1686)', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 113 (1967) 49–60, aldaar 52–53.

⁹⁷ Willem Frijhoff, 'Uncertain brotherhood. The Huguenots in the Dutch Republic', in: Bertrand van Ruymbeke en Randy J. Sparks eds., *Memory and identity. The Huguenots in France and the Atlantic diaspora* (Columbia SC 2003) 128–171, aldaar 156; De Boer, *Religious persecution*, 194–195.

⁹⁸ Wietse van der Velde, '(Oud-)Katholieken in Leeuwarden', in: Tjebbe T. de Jong e.a. eds., *Van Vitus tot Titus: 500 jaar katholiek leven in Leeuwarden* (Leeuwarden 2009) 49–85, aldaar 58–59; Jonathan I. Israel, 'William III and toleration', in: Ole Peter Grell, Jonathan I. Israel en Nicholas Tyacke eds., *From persecution to toleration. The Glorious Revolution and religion in England* (Oxford 1991) 129–170, aldaar 140.

⁹⁹ Israel, *Republiek*, 717–720.

¹⁰⁰ H.P.H. Nusteling, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés', in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685* (Amsterdam 1986) 17–34.

immigranten.¹⁰¹ De meesten bleken bij aankomst in de Republiek echter financiële steun nodig te hebben voor huisvesting en de eerste levensbehoeften. Uit recent onderzoek blijkt dat de armoede onder de hugenoten veel groter was dan tot voor kort gedacht en dat velen langdurig van de armenzorg afhankelijk bleven.¹⁰² De toenemende kosten van de armenzorg leidden er juist in deze periode toe dat nieuwkomers steeds vaker alleen welkom waren met een ‘acte van cautie’, een financiële garantstelling voor bijstand. Tegelijkertijd werd de lokale armenzorg steeds meer langs confessionele lijnen georganiseerd. Alleen wie niet op een kerk kon terugvallen, kon nog een beroep doen op de publieke armenzorg, mits voldaan werd aan de toegangscriteria.¹⁰³ Deze ‘confessionalisering’ van de armenzorg bood een oplossing voor de aloude klacht dat katholieken onvoldoende bijdroegen aan de publieke armenzorg, terwijl hun armen daarvan wel profiteerden.¹⁰⁴ Arme Franse immigranten kwamen dus ten laste van de Waalse kerk, de Franstalige tak van de gereformeerde kerk.

Een bekende prent van Romeyn de Hooghe uit 1686 schetst de wreedheden van de Franse vervolging en contrasteert die met een centraal geplaatste afbeelding van de genereuze ontvangst van de Franse vluchtelingen in de Republiek (afb. 7). De enorme stroom vluchtelingen stelde de overheden echter voor acute problemen: waar moesten ze wonen en kerken, hoe vonden ze werk, zaten er geen profiteurs tussen?¹⁰⁵ Hadden ze financiële steun nodig, hoeveel, voor hoelang en hoe moest dat worden betaald? Zoals gebruikelijk bij de armenzorg werd ook de steun voor de immigranten gefinancierd met liefdadige giften. We zullen zien dat dit niet overal zo vredig verliep als De Hooghe het voorstelde. Integendeel, de

¹⁰¹ Frijhoff, ‘Uncertain brotherhood’, 143–146; Van der Linden, *Experiencing exile*, 46–48; Hans Bots en René Bastiaanse, ‘Die Hugenotten und die niederländischen Generalstaaten’, in: Rudolf von Thadden en Michelle Magdelaine eds., *Die Hugenotten 1685-1985* (München 1986) 55–72, aldaar 57–58.

¹⁰² Van der Linden, *Experiencing exile*, 39–78.

¹⁰³ Joke Spaans, ‘Religious policies in the seventeenth-century Dutch Republic’, in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 72–86, aldaar 82–84; Elise van Nederveen Meerkerk en Griet Vermeesch, ‘Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)’, in: Manon van der Heijden e.a. eds., *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135–154, aldaar 142; Van Leeuwen, ‘Overrun’, 186–189.

¹⁰⁴ Joke Spaans, ‘Katholieken onder curatele. Katholieke armenzorg als ingang voor overheidsbemoeienis in Haarlem in de achttiende eeuw’, *Trajecta* 3 (1994) 110–130. Deze klachten dateerden in Haarlem al vanaf de jaren 1650. In 1656 kostten katholieke armen jaarlijks 22.000 gulden terwijl katholieken slechts 4000 gulden per jaar bijdroegen aan de huis-aan-huiscollectes voor de stadsarmen.

¹⁰⁵ Het risico op katholieke profiteurs werd bestreden door gereformeerd lidmaatschap te verbinden aan financiële hulp of belastingvoordelen, zoals we hiervoor zagen bij de Staten van Holland, zie noot 90. Een Gronings voorbeeld: *Privilegien voor de Franse en andere gereformeerde vluchtelingen [...]. Veneris den 5/15 february 1686 (Knuttel 12449)* (Groningen 1686) [3].

zorg voor Franse immigranten was een bron van interconfessionele spanningen in de Republiek.

Afb. 7 Ontvangst hugenoten in de Republiek, detail van Romeyn de Hooge, *Tirannien tegen de Gereformeerden in Vrankrijk* (1686). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-55.182. Ets op papier.

Collectes voor Franse immigranten

Hoewel de opvang van armen overal in de Republiek een lokale aangelegenheid was, verklaarden verschillende gewesten zich bereid de kosten voor Franse predikanten op zich te nemen.¹⁰⁶ In Holland was daar een gezamenlijke verzoek van de Hollandse en Waalse synoden

¹⁰⁶ O.a. Holland, Friesland, Groningen en Utrecht. *Res. SvH*, 23 jan 1686; Hans Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en Frouke Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985) 50; Frijhoff, 'Uncertain brotherhood', 140; *Privilegien* (Kn. 12559); *ZA Not SvZ*, dd 20, 21, 26 feb, 8 mrt 1686; *GrA 1364 Waalse gemeente Groningen, 1563-1926* Inleiding; Joost van der Spek, 'Réfugiés pour la religion. De hugenoten in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1999) 35-74, aldaar 63-64.

aan voorafgegaan, dat als reden opgaf dat predikanten berooid waren, geen ambacht geleerd hadden en dus niet makkelijk ander werk konden vinden.¹⁰⁷ Vanaf 1686 bestemden de Hollandse Staten jaarlijks 25.000 gulden voor Franse predikanten uit het ‘comptoir van de kerkelijke goederen’, de gelden afkomstig van na de Reformatie aan de overheid vervallen kerkelijke goederen.¹⁰⁸ De aanstelling van Franse predikanten was niet alleen een middel om Franse ambachtslieden te lokken, maar ook een invulling van bestuurlijke verantwoordelijkheid. Immers, de zorg voor de religie - inclusief de betaling van predikanten – was een gewestelijke verantwoordelijkheid. Een Utrechts voorstel om de kosten over alle gewesten te verdelen haalde het dan ook niet.¹⁰⁹ Ook de opvang van gevluchte Franse ‘officieren’ (militairen) was een gewestelijke aangelegenheid, die doorgaans werd opgelost door ze te rekruteren voor de gewestelijke troepen.¹¹⁰

De vele gewone immigranten stelden de autoriteiten voor een veel groter probleem. In Holland werd de opvang, uitgezonderd de genoemde gewestelijke belastingvoordelen, volledig overgelaten aan de stadsbesturen, zoals een drietal voorbeelden laat zien. De meeste Hollandse steden besloten tot extra collectes, zoals in Leiden waar het stadsbestuur een collecte uitschreef voor 5 december 1685. De vluchtelingen waren afhankelijk van de ‘barmhertigheyd vande goede innegesetenen deser stede’, aldus het stadsbestuur, maar helaas waren

de gelden die andersints gewoon sijn tot soulagement van arme, verdrevene ende gevlugte menschen geemplyeert te werden [... al] geabsorbeert [en het stadsbestuur had] geen beter middel konnen bedencken dan het doen van een extraordinaris collecte.¹¹¹

De lege stedelijke armenbeurs moest dus worden aangevuld, en wel met de opbrengst van buitengewone collectes in *alle* kerken. Er werd dus niet alleen onder de gedoogde

¹⁰⁷ Res. SvH, 1 dec 1685.

¹⁰⁸ Ibid., 23 jan 1686; W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, dl. V 1673-1686*. RGP KS 16 (Den Haag 1916) 522-523 (1685), 560-562 (1686).

¹⁰⁹ *Resolutiën [...] Staten Generael [...] 1685-1796 [verder: Res. SG]* (Den Haag) 8 feb 1687.

¹¹⁰ Willem III vroeg om een bedrag van 150.000 gulden per jaar dat Holland in twee delen toekende uit de post der ‘defroyementen’, Res. SvH, 20 dec 1685, 15 en 29 mei 1686.

¹¹¹ *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, inv.nr. 6393 Financiële steun aan Franse geloofsvluchtelingen (1685-1687)*.

protestantse groeperingen (doopsgezinden, luthersen, remonstranten) gecollecteerd, maar ook bij de katholieken. Het stadsbestuur noteerde de opbrengst per kerk en maakte een aparte aantekening van de bedragen die door katholieken en gereformeerden waren opgebracht, waarschijnlijk om te controleren of de eersten wel naar rato bijdroegen, wat met bijna 20.000 gulden, ruim 16 procent, inderdaad het geval was.¹¹² Daartoe hadden de katholieken wel tweemaal moeten collecteren. Van Neercassel vertelde zijn Franse collega in brieven van 7 en 21 december dat het stadsbestuur ontevreden was met de lage opbrengst van de eerste collecte en opgedragen had die te verdubbelen (afb. 8).¹¹³

Ook Haarlem (1686) en Amsterdam (1687) controleerden of katholieken wel voldoende bijdroegen. In Haarlem doneerden doopsgezinden en katholieken met 32 en 34 procent zelfs meer dan evenredig aan de collecte.¹¹⁴ In Amsterdam verliep de katholieke deelname echter minder vlekkeloos.¹¹⁵ Toen advocaat N. de Magistris het ingezamelde bedrag namens de katholieke gemeenschap op 29 april 1687 kwam overhandigen, weigerden de burgemeesters de 'schrane gifte' van 957:10 gulden in ontvangst te nemen.¹¹⁶ De advocaat kreeg te verstaan dat een 'vrijwillige gift' was afgewacht, omdat de katholieken 'voor dezen in het doen vande collecte aan de huizen veele scharpe en insolente bejegeningen hadde gegeven aan diegene die de zelve quamen te vorderen'. Dat bevreesdde de burgemeesters omdat katholieken in Amsterdam meer 'faveur en liberteit' (tolerantie) kregen dan elders in Holland en vooral

in een tijd dat de burgerlijke voorzigtigh[ei]t, wel verëischte, om de voorgemelte licentie, zoo veel doenelijck te courseren en te besnoeijen, principaal in een tijd datmen op barbare en voor desen noijt gehoorde wijze tegens die van de ware gereformeerde religie zoo quam te woeden.

¹¹² *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26 5 dec 1685; vrgl. *ELO 501A Notulen burg*, inv.nr. 192, 89 (5 dec). De totale opbrengst van de katholieke collecte was 19.789:6:6 gulden. Later kwam er nog een gift van 50 gulden van een onbekende donateur bij. Het percentage katholieken in 1656 was 15%, J.W. Buisman, 'Kerk en samenleving', in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld eds., *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574 - 1795* (Leiden 2003) 126–147, aldaar 141.

¹¹³ *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 26, 5 dec 1685; Neveu, 'Les protestants français', 55, 58.

¹¹⁴ Gabriëlle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 146; in Haarlem groeide het katholieke aandeel tussen 1650 en 1707 van 12,5 tot 25%, Spaans, 'Curatele', 110. Totale opbrengst was 8.000 gulden, Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht*, 72.

¹¹⁵ Amsterdam had circa 22% katholieken (peiljaar 1656), De Kok, *Breuklijn*, 203.

¹¹⁶ *SAA 5024 Archief burgemeesters inv.nr. 45 secreete notulen 17 jul 1669- 30 jan 1745 18r-v dd. 29 april 1687*; ook in: HUA 67 *Familie Huydecoper*, inv.nr. 95 *Memories betreffende de opvang van hugenoten 1687*.

Des 5^{en} Decemb^r 1685.

So is alle de hierby bindende d'eldeste
gaden de extra ord^e Collecte van hie:
mit by ten beloude vande armde Franse
gedformeerde vlijtelinge sidd^e so dadr
van ingeloude vande Diende hooe.

Wickens hooe	—	4258	14	—
Zantvan hooe	—	3088	13	—
Nidinde hooe	—	1459	10	0
Loets	—	1185	3	—
Abterlantse	—	2189	15	—
Bovynderslady	—	399	3	6
Lingelise	—	423	7	—
Reunen (Hauk)	—	624	5	—
Gorgdijlfe	—	161	11	—
Engelise	—	334	3	—
Berndelooe	—	1909	5	—
Carlingse	—	504	15	—
<hr/>				
na Collecte	—	16478	16	14
<hr/>				
12. 12. 1685. opgebragt	—	16485	16	14
	—	1529	10	8
<hr/>				
	—	18015	7	6
<hr/>				
30. 12. 1685. opgebragt	—	1773	19	—
<hr/>				
Som:	—	19789	16	6

Des 21. 1. 1686. is by hie vande hie
Dietie van de Maand door de
miltidut sidd^e by beloude van
armde Franse gedformeerde vlijtelinge
opbragt by hie, wadit sidd^e de hie
sidd^e die: dadr in d'vondt 1685
van 3. 12. by 2. Maand van 20. 12. 1685
ingeloude

	—	50	—	—
<hr/>				
	—	19839	6	6

Afb. 8 Opbrengst van de collecte voor hugenoot-immigranten 5 dec 1685, de pijlen markeren de katholieke opbrengsten van 5 en 30 december. Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief Leiden 501A inv.nr. 26. Foto: auteur.

Terwijl er dus al voldoende aanleiding was om op de tolerantie te besnoeien, toonden de katholieken zich met hun kleine bijdrage ook nog eens 'ten hoogsten ondankbaar', aldus de burgemeesters. Hun ergernis had drie oorzaken, ten eerste de frustratie dat de katholieken zelfs in deze moeilijke tijd de tolerantiegrenzen bleven overschrijden. Speciale aanstoot gaf het provocerende uitgaan van de katholieke (schuil)kerken

in groote troupes, als waare het bij maniere van bravade en choque voor die van de gereformeerde religie, en dat op een en de zelve tijd als die hare predicatien quamen te eindigen.

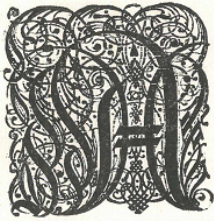
De tweede ergernis was de te lage katholieke bijdrage aan de armencollectes en vooral, ten derde, het negeren van de aanzegging dat dit keer een hoge bijdrage wenselijk was ‘om eenigzins de ergernissen weg te nemen en de ontstelde gemoederen te mitigeren’ zodat er ‘niet iets bij tumulte soude kunnen opkomen, het gunt men, in zoodanigen onverhoopten toeval, niet zoude kunnen voorkomen ende weeren.’

Dit voorval laat zien dat de Amsterdamse katholieken huis-aan-huiscollectes voor gereformeerde doelen niet altijd vriendelijk ontvingen en collectanten daarbij onheus bejegenden. Waarschijnlijk refereert dit aan de collectes die vanaf 1683 twee keer per jaar voor de Franse vluchtelingen werden gedaan.¹¹⁷ Om problemen tussen protestanten en katholieken te voorkomen had het Amsterdamse stadsbestuur er in 1687 dus voor gekozen de katholieken om een vrijwillige bijdrage te vragen en gewaarschuwd meer te geven dan gebruikelijk. Toen dat uitbleef concludeerden de burgemeesters dat ‘de bitterheit [van de Amsterdamse katholieken] tegens de zelve [hugenoten] niet minder te zijn, als van die genen die haar tot zoo een deplorablen staet hebben gebragt.’ De lage opbrengst beledigde de burgemeesters en bevestigde het beeld dat de Amsterdamse katholieken geen haar beter waren dan die in Frankrijk.¹¹⁸ De burgemeesters hadden er geen belang bij om de religieuze spanningen in hun stad aan te wakkeren en besloten de affaire geheim te houden. Daarbij namen ze zich wel voor de katholieken in het vervolg met minder tolerantie, ‘meer circumspectie’ (omzichtigheid) en ‘minder conniventie’ (oogluiking) te behandelen.

¹¹⁷ Bij deze huis-aan-huis collectes werden ook joden niet uitgezonderd, aldus Evenhuis, *Amsterdam*, dl. III 51-52. Een overzicht van de opbrengsten van hugenootcollectes bij Berg, *Réfugiés*, 322–323.

¹¹⁸ De bronnen maken niet duidelijk of de katholieken alsnog een hoger bedrag ophaalden.

DE STATEN
VAN
STADT GRONINGEN
ENDE
OMMELANDEN
DOEN TE WEETEN:

Mloo wy met leefwelen dagelijc vernemen dat een groot getal menschen / Professie doende van de Waerre Geresymeerde Kerkelijc / wegens de harde en swaere Verbolgingen als op veel Plaetsen moeten sijden / nae dese Landen (als vooz lange tijden gewerck zijnde een Schuypl plaette van de Waerre Godts-dienst) komen te bluyten / hebbende die Arme Wyden alle haere tydelijcke Goederen / de Mannen haere Vrouwen en de Vrouwen haere Mannen / en de Sunders haere kinderen / en de kinderen haere Sunders moeten verlaten / om alsoo te ontvliesen soo veel noopt vooz desen gehoorze Tooymenten / waer dooz sy souden konnen werden geforceert / haer Seloof te versacken en een ander aen te nemen / dat tegen haer gemoet en conscientie strydich is. En dewijle dese noot-lidende menschen herwaerts zijn gekomen om in den Gemeenteden Staet een Schuypl-plaette te vinden / om al is't oock in Armoede Vyshert van haer Seloof en Conscientien te behouden / en dat dese liden bypen hulpe en bystand niet konnen leven ofte subsistere. Soo hebben Wy goede-gebonden in geresolveert een Extraordinaris Vast en Bede dach over dese gehele Provincie uyt te schryven / die wesen sal op naesten Woensdach ober vierdijn dagen / zijnde den seiven en twintichsten deser Maendt Oude Styl / ten eynde opgemaekte tijt een jegelijck sich in de Kercke laete binden / en met eenparige Gebeden den Almachtigen Godt uyt grond des herten met een nedich gemoet en beslagen Geest pberich te sinrecken dat Sijne Go-delijcke Majesteit doch eenmael moge belieben de herten van alle Koningen en Princen te verlasten / en daer heen genadelijck te dirigeren / dat die harde middelen / waer dooz soo vele elendige menschen met geweld werden gedwongen haeren Godts-dienst te verlaten en af te sweeren) mogen op-houden ende een eynde nemen: En voozts dat een jegelijck ten selven daege en vooztaen een waer en ongebeynt berouwt moge dragen ober de veel-boudige en swaere sonden / waer dooz Godt de Heere doo dick maels is vertoornt / en met een Sijne Goddelijcke Majesteit ootmoedijck verstoeken / en dooz kirachtige Gebeden aen-houden / dat onse Barmhertige Godt en Vader ons en onse laete Naekomelingen vooz diergelycke Waere besoeckingen / en slaende kroede die van sijn eygen huys begint / uyt genade wil beschiden / en ons die wel meerder hebben verdient / daer vooz Vaderlijck beschermen; en opgemaekte Ennosse Vluchtelingen in haere Verdruccingen wil troosten en stercken. Wyders hebben Wy goede-gebonden / dat op de volgende dach alomint dooz de gehele Provincie dooz de Pr-dicanten / Ouderlingen en Diaconen respectivelijck huys by huys een Collectie sal werden gedaen / tot onderhoudt van soo een groot getal Arme elendige en naechte Vluchtelingen / die om den waeren en swyberen Godts dienst niet te verlaeten / alle haere Goederen en Werckstand hebben moeten achter-lacten / met eenich verstoek en Iericule Recommendatione, dat alle soo Hoge als Lage Standts Personen van wat Staet ofte Conditie dese liden mogen zijn / naer proportie der Goederen waer mede haer de Allerhoochste Godt heeft gezeget / dese nootd lidende menschen soo riedes herwaerts zijn gekomen ofte noch staen te komen / mitdadelijck te hulpe te komen en eyckelijck mede te deelen / om alsoo te ontgaen de secker oozdelen die Godt de Heere ober de nbarinhertige heeft uyt-gepoocken.

En dewijle wy verseeckert zijn dat veel van de srooms-Gesinde alhier geen mede-liden ober dese Vluchtelingen hebben / en dien volgens te vermoeden is / dat sy tot haer onderhoudt weynich sullen mede deelen, soo hebben Wy goede-gebonden / dat dooz de geene / soo de Collecte sullen doen / correct sal werden opgetreket wat die van de Paepijche Kerkelijc daer toe contribuieren, 'twelck geschiedt zijnde en bevonden werdende / darde Paus-Gesinde tot onderhoudt van voozschryven Vluchtelingen niet naer Jeders Staet en Qualiteit hebben op gebacht / sullen dese liden tot Taxatie van onse Geconmitteerden daer toe riedes genomineert ten sine voorszeyden moeten contribuieren.

Voorders sullen alle de Gecollecteerde Penningen op volgende dagen des Morgens van negen tot twaelf uyzen aen het Provincie huys werden gebacht / als die uyt de Stadt des Maendaegs daer aen volgende / zijnde den eersten Februario / die uyt het Hunlingo en Weller-Quartier den tweeden / en die uyt het Gorecht, Fivelingo-Quartier en de Oldempen den derden dito, om op onse af-te-gebene Oorde obergetelt / bewaert en gedistribueert te werden. Hebben daeromme goede-gebonden allen Pr-digers deser Stadt Groningen ende Ommelanden / als mede van het Gorecht en beyde Oude Ampten / dooz desen te verstoeken / en niet te min te ordonneren, om van desen Vast-en-Bede-dach alomme Notitie en Publicatie te doen / mitsgaders allen Ingeletenen / dat sy te oppenende 27. Januarij aenstaende / tot het Schooz des Godtlijcken Wooydts / en dierige Aenroepinghe Sines Heiligen Naems / ten sine boven verhaelden gescheeten dach in de Kercken sullen laeten binden / en voozts haer van allen wyterlijcken Arbeyst handt Wercken en Exeritie van Arminge / mitsgaders van Tappen / Naecten / en diergelycke Hoelheden t'onthouden / op dat soo een heylsaem boozmeinen dooz voorszeyden onbetamelijckheden niet geturbeert werde / by pena van vijf-en-twintich gouden Kealen tegens den geenen te executeren, die desen contrarie gedaen te hebben bevonden werde / te applicieren. een derde deel ten profijte van den Aendzenger / en een terden-deel vooz het Kerck ter Plaette / en een derden-deel vooz de Armen ter Plaette. Waer nae een Jeder tot Verrijninghe van Godts Toozn / en sijn Particuliere schade sich sal hebben te reguleren. Aem Groningz in het Provincie-Huys den 8. Januarij 1686.

Ter Ordonnantie der Heeren voorz.

Afb. 9 Uitschrijving Staten van Groningen van een biddag op woensdag 27 jan /6 feb 1686 en een gewestelijke huis-aan-huiscollecte op donderdag 7 feb voor hugenoot immigranten in Groningen, met aparte schalen voor katholieken (passage is gemarkeerd met een zwarte streep). Groninger Archieven, Groningen, GrA 1, inv.nr. 476

In tegenstelling tot Holland, werden in Friesland, Groningen en Utrecht wel gewestelijke collectes voor de immigranten uitgeschreven.¹¹⁹ Daarbij moesten, net als bij de drie hierboven genoemde Hollandse steden, alle inwoners bijdragen en ook hier ging dat gepaard met zware druk op de katholieke bevolking.¹²⁰ In Groningen moest precies genoteerd worden hoeveel de katholieken ‘ten faveure van de Gereformeerde Fransche Vluchtelingen’ zouden bijdragen en als dat niet ‘nae jeder staet ende qualiteitj’ was dan zou hen via ‘taxatie’ een verplichte contributie worden opgelegd (afb. 9).¹²¹ Dat vereiste dus registratie van de katholieke giften per persoon- of huishouden. In Friesland vond ‘op een en deselfde dag’, 1/11 februari 1686, een gewestelijke collecte plaats voor de ‘arme gevluchte Fransen [die] in dese provintie haer hebben effective nedergeset’ en ‘effectieve ledematen van de ware gereformeerde kercke’ zijn. Doortrekkende vluchtelingen werden nadrukkelijk uitgesloten: die kwamen ten laste van de ‘ordinaris armen beurse’ (de stedelijke armenbeurs). Niet alle Franse vluchtelingen werden in Friesland dus op dezelfde manier behandeld. De aankondiging werd gedrukt, gepubliceerd en bekend gemaakt in de kerken, met de aanzegging dat dit ook bij de mennonieten en de katholieken moest gebeuren. De collecte werd voorzien van gedetailleerde richtlijnen die gedrukt werden door de gewestelijke drukker. Volgens dit *Reglement ende ordre* moest de collecte plaatsvinden met twee schalen, één voor de gereformeerden, de mennonieten en andere protestantse gezindheden ‘alsoo vertrouwt wert, dat de selve in desen deele hun behoorlijcke plicht in ’t oeffenen van mildadigheyt sullen waernemen’. De tweede schaal was voor de katholieken, zodat gecontroleerd kon worden of die wel naar rato bijdroegen. Zo niet, dan zouden zij ‘werden getaxeert [belast] soodanigh als ten opsichte van de andere ingesetenen bevonden sal werden convenabel te zijn.’ Op het platteland moest de collecte huis-aan-huis gedaan worden, in de steden werden predikanten, ouderlingen, diakenen en armenvoogden ingeschakeld om de huizen van katholieken aan te wijzen.¹²² In de armenzorg

¹¹⁹ In Utrecht in maart 1688, P.E.H. Bodel Bienfait, ‘L’Église wallonne d’Utrecht, II 1671-1757’, *Bulletin de la Commission de l’histoire des églises Wallonnes*, 1e serie 4 (1888) 241–292, aldaar 249.

¹²⁰ Friesland had 13-16 procent, Groningen 11 procent katholieken (peiljaar 1656). In Utrecht nam hun aandeel af van 55 (1656) tot 30 procent (1726), De Kok, *Breuklijn*, 248.

¹²¹ Uitschrijving SvGn 8/18 jan 1686, *GrA 1 Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nr. 476 Gedrukte plakkaten, 1670-1693*. De collecte op 27 jan/6 feb 1686 bracht 23.923:11 gulden op, aldus M. Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985) 71.

¹²² *Reglement ende ordre [...] (Leeuwarden: Rinnert Sydtses Arumsma 1686)*.

werd deze methode hier en daar ook toegepast, zoals begin 1686 in Leeuwarden.¹²³ Deze ingangsdatum suggereert een relatie met de religieuze spanningen die ontstonden door de protestantenvervolgingen in Frankrijk en de toegenomen migratiedruk. Het *Reglement ende ordre* verordonneerde dat het collectegeld bijeengebracht moest worden bij twee door de Staten aangestelde ontvangers die alleen uitkeringen mochten doen na een getekende opdracht van ten minste twee van de drie hiertoe benoemde ‘dispensateurs’, die zelf ‘geen penningen sullen mogen aenraken ofte uyttellen [...] om te prevenieren alle quade vermoeden’. Dit drietal bestond uit een lid van de Statenvergadering, de lijfarts van Friese stadhouder en Gaspard Baux, een uit Frankrijk afkomstige predikant van de Waalse kerk in Leeuwarden.¹²⁴ De laatste moest controleren of de ontvangers wel in aanmerking kwamen voor hulp. De criteria daarvoor waren: geen economische vluchtelingen, geen passanten, gereformeerd lidmaatschap, niet in staat in het eigen levensonderhoud te voorzien en het geld moest besteed worden voor ‘hunne kunst ende ambachten’. De twee ontvangers moesten verantwoording afleggen aan de Staten. Het gewest hield de regie en controle over de besteding van de opbrengst dus strak in handen. De Staten pasten bovendien een vierogenprincipe toe om fraude te voorkomen en vertrouwen te wekken in de hulporganisatie en de besteding van de donaties.

Overheidsperspectief

Het dilemma waarvoor de autoriteiten zich gesteld zagen, was dat de massale immigratie de gewone capaciteit van de publieke en gereformeerde armenfondsen ver te boven ging en dus bijzondere maatregelen vereiste.¹²⁵ De oplossing werd gevonden in collectes onder alle ingezetenen, ongeacht hun religieuze overtuiging. De gewesten volgden daarin niet dezelfde lijn: in Holland bleef de opvang van immigranten een stedelijke aangelegenheid terwijl de Friese, Groningse en Utrechtse Staten op gewestelijk niveau met oplossingen kwamen. Tot een landelijke actie voor de immigranten kwam het echter niet. Ik heb daartoe geen initiatieven gevonden, mogelijk was nationalisering nog een brug te ver of vormde de

¹²³ Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 244–245.

¹²⁴ Over Baux: *HCL 1711 Waalse Gemeente te Leeuwarden, 1643-1889* Inventaris.

¹²⁵ Zie bijv. de worsteling van de Rotterdamse Waalse kerk met de opvang bij Van der Linden, *Experiencing exile*, 70–72.

ongelijke verdeling van de immigranten over de gewesten een beletsel.¹²⁶ Het is echter opmerkelijk dat er in minimaal drie gewesten wel *gewestelijke* collectes voor Franse armen werden gehouden, zeker omdat de armenzorg overal in de Republiek nog tot ver in de achttiende eeuw lokaal (stedelijk) georganiseerd bleef. De komst van grote aantallen immigranten leidde in sommige gewesten dus tot exceptionele maatregelen.

De vorm van de collecte was een gevoelige politieke kwestie. Ook al hadden de civiele autoriteiten niets te winnen bij het aanwakkeren van religieuze spanningen, toch besloten de meeste stedelijke en ook enkele gewestelijke autoriteiten dat alle inwoners, ongeacht hun religie, moesten bijdragen aan de opvang van *gereformeerde* hugenoten. Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met de confessionalisering van de armenzorg in deze periode. De hugenoten kwamen echter voor rekening van de stedelijke voorzieningen of de publieke kerk, die onder de last dreigden te bezwijken. Deze gedwongen deelname is alleen te verklaren vanuit het idee dat de overheid de zorg voor de hugenoten niet zag als een confessionele, maar als een *burgerlijke* solidariteit waaraan de hele gemeenschap diende bij te dragen. Twee pamfletten uit 1688, waarover in het volgende hoofdstuk meer, bevestigen dat de hulp aan arme Franse immigranten inderdaad werd gezien als een burgerplicht.¹²⁷ Katholieken moesten met hun bijdrage hun politieke loyaliteit bewijzen, desnoods onder dwang.

Verbod protestantisme in Piëmont: eerste nationale hulpactie (1687)

Na de intrekking van het Edict van Nantes zochten protestanten uit de Dauphiné en het Franse deel van het Prageladal hun heil bij de waldenzen net over de grens in Piëmont. De Franse koning zette zijn neef onder druk om het protestantisme ook in Piëmont te verbieden waarop Victor Amadeus II (1675-1730) de religieregeling van Cavour op 31 januari 1686 introk. Predikanten en schoolmeesters werden uitgewezen, de rest moest zich bekeren of vertrekken. Een deel van hen ging over tot gewapend verzet onder leiding van de uit de Dauphiné afkomstige waldenzer predikant Henri Arnaud, maar de waldenzen waren geen partij voor de Franse en Savoyaarse troepen. Ruim tweeduizend waldenzen kwamen om en

¹²⁶ Iets dergelijks dwarsboomde landelijke acties voor de lossing van gevangenen zeelieden. Dezen waren vooral afkomstig waren uit Holland en Zeeland en andere gewesten weigerden hun medewerking. Heinsen-Roach, 'The reluctant state'.

¹²⁷ *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de gereformeerde religie (Thyspf 11685)* (Amsterdam 1688); *Dialogue sur les imposts de Hollande (Knuttel 13040)* (Amsterdam 1688).

meer dan achtduizend belandden in de kerkers van Turijn, van wie zo'n tweeduizend als galleislaven aan Venetië werden verkocht en velen in gevangenschap stierven. Hun kinderen werden gedoopt en ondergebracht bij katholieke families. Na langdurige Zwitserse bemiddeling mochten de overlevende gevangenen in januari 1687 vertrekken op voorwaarde dat ze niet vlak over de grens gehuisvest zouden worden, waarna circa 2700 waldenzen onder barre winterse omstandigheden te voet over de Alpen naar Genève trokken.¹²⁸ Conform de afspraken konden zij daar niet blijven en er moest dus gezocht worden naar protestantse staten die bereid waren hen op te nemen. Ook nu organiseerde men in de Republiek een grote collecte voor de waldenzen, zo op het oog niets nieuws. Toch zullen we zien dat het bij deze collecte anders toeging dan in 1655.

Waldenzencollecte 1687

Op 31 januari 1686, de dag dat het Verdrag van Cavour werd herroepen, vergaderden de Staten-Generaal over diplomatieke bemiddeling ten behoeve van de waldenzen.¹²⁹ Daarna zwijgen de resoluties tien maanden over de waldenzen. Gedurende deze periode werd de onderhandeling over de vrijlating van de gevangen waldenzen overgelaten aan de Zwitserse evangelische kantons. Pas op 5 november 1686 stond de kwestie weer op de agenda naar aanleiding van Zwitserse verzoeken om waldenzen na hun vrijlating in de Republiek op te nemen. De gedeputeerden voor buitenlandse zaken adviseerden op 2 december te antwoorden dat de Hoogmogenden met een ware compassie waren bewogen en 'gaern aen de selve, voor soo veel hier te Lande soude mogen komen, alle wercken van liefde sullen betonen'. De Hollandse afgevaardigden wilden echter eerst ruggenspraak, waarna de discussie op 10 december werd voortgezet. Het definitieve antwoord luidde dat de Hoogmogenden 'niet ongaerne' enige waldenzen zouden zien komen, maar dat gevreesd werd dat ze zich niet zouden kunnen 'subsisteren' vanwege de verschillen in taal, klimaat en

¹²⁸ Tourn, *Geschichte*, 148–157; Vincent Minutoli, *Storia del ritorno dei Valdesi nella loro patria dopo un esilio di tre anni e mezzo (1698). Con le relazioni dei partecipanti al Rimpatrio*. Enea Balmas en Albert de Lange eds. (Turijn 1998) 13–17. Alle predikanten en de waldenzen die zich bekeerd hadden, bleven als gijzelaars achter in Turijn. Arnaud spreekt van totaal 14.000 gevangenen, Henri Arnaud, *Histoire de la glorieuse rentrée des Vaudois* (1710) D2v en 4.

¹²⁹ Res SG dd 31 jan 1686 opgenomen in H.J. Royaards, 'Nederland in betrekking tot de Waldensen, gedurende hunne ballingschap na de herroeping van het Edict van Nantes (1686-1690)', *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis* 1 (1852) 177–310, aldaar 281–282.

natuur. Daarom was het beter dat de waldenzen zich elders zouden vestigen en de Hoogmogenden wilden dat wel met 'eenige penninghen' steunen.¹³⁰ In tegenstelling tot het ruimhartige advies, kwam het besluit dus neer op een weigering de waldenzen op te nemen in ruil voor financiële ondersteuning.

Daarop verzochten de Zwitsers begin mei 1687 om een generale collecte. Holland ging al op 17 juni akkoord, maar het zou nog tot begin oktober duren voordat Friesland als laatste gewest instemde, waarschijnlijk omdat er inmiddels zekerheid was dat de waldenzen niet naar de Republiek zouden komen.¹³¹ De Zwitserse gezant David Holzhalt had de Staten-Generaal namelijk op 6 september laten weten dat Brandenburg bereid was hen op te nemen.¹³² De Staten-Generaal besloten op 15 oktober tot een huis-aan-huis collecte op maandag 10 november 'in alle de provincien, geassocieerde landschappen, steden en leden van dien'. De zondag daarvoor (geen biddag) dienden de predikanten hun gemeente 'op te wekken en te vermaanen tot een liberaale gifte'.¹³³ Een belangrijk verschil met de collecte van 1655 was dat nu huis-aan-huis gecollecteerd werd en dat daarbij *alle* inwoners, dus ook katholieken, geconfronteerd werden met collecteurs die om een bijdrage voor Italiaanse gereformeerden kwamen vragen.

Hoe werd deze eerste nationale uitschrijving georganiseerd? Elke Statenvergadering stelde een eigen uitschrijving op en stuurde die naar de stadsbesturen. In de stedelijke uitschrijvingen werd de reden voor de collecte uitgelegd en werden lokale uitvoeringsinstructies gegeven voor de collecte, de financiële verantwoording en het overbrengen van de opbrengst. Een vergelijking van een drietal gewestelijke uitschrijvingen, die in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden, laat zien dat de bewoording waarmee de collecte onder de aandacht werd gebracht nog bepaald niet uniform was. Zo week de Utrechtse aanpak in meer dan alleen de gewestelijke uitvoeringsinstructies af van de Hollandse en de Groningse. De twee laatste gewesten troffen geen specifieke voorzorgsmaatregelen om katholieken tot deelname te dwingen. Anders lag dat in Utrecht,

¹³⁰ Res. SG dd 2 en 10 dec 1686. De eerste brief van de Zwitserse kantons is van augustus 1686, Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 11.

¹³¹ Res. SG, 10 okt 1687.

¹³² Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 163–164.

¹³³ Res. SvH, 29 mei, 17 juni 1687; Res. SG, 10 en 15 okt 1687. Het besluit werd gepubliceerd, Isaac Scheltus, *Groot Placaet-boeck [...] Staaten Generaal [...] Staaten van Holland [...] Staaten van Zeeland, dl. 7 (t/m 1750)* (Den Haag 1770) 618.

de provincie met het hoogste percentage katholieken (55 procent).¹³⁴ De Utrechtse Staten verordonneerden een lijst bij te houden van ‘wat yder persoon ofte huysgesin, van de roomsche religie zijnde, in dese collecte sal komen te contribuëren’ en die bij de autoriteiten in te leveren.¹³⁵ Dat dit in de praktijk daadwerkelijk gebeurde, bewijzen de lijsten van Oostveen en Pijsweerd (afb. 10).¹³⁶ Ook in Drenthe werd een namenlijst gebruik, echter *zonder* vermelding van religie maar wel met de hoogte van de individuele donaties. Waarschijnlijk was die lijst bedoeld om volledigheid te waarborgen, bijvoorbeeld door bij afwezigen nogmaals langs te gaan, maar ook deze lijst kon zo nodig gebruikt worden voor het controleren van de bijdragen van religieus andersdenkenden.¹³⁷ Het noteren van afwezigheid was niet ongewoon omdat collectanten vaak een tweede en soms zelfs een derde keer langsgingen.¹³⁸ Het gebruik van namenlijsten voor de controle van de bijdragen van *individuele* katholieken ging nog een stap verder dan het controleren van de totale katholieke bijdrage die we bij de opvang van hugenootse immigranten zagen.

Ook op stedelijk niveau trof men hier en daar voorzorgsmaatregelen om niet-gereformeerden tot deelname aan te zetten. Zo stuurden de Haarlemse burgemeesters hun collectebesluit naar de gereformeerde kerken, de remonstranten, de lutheranen en ‘alle soorten van gesinthen der mennoniten’ terwijl de katholieken via hun vicaris-generaal Joseph Cousebant werden gesommeerd mee te doen. Haarlem had relatief veel katholieke inwoners en het is aannemelijk dat het stadsbestuur een adequate katholieke bijdrage wilde afdwingen. Op maandag zouden diakenen en buitengewone aalmoezeniers langs de huizen gaan ‘met die veranderinge alleen dat sij in plaetse van schalen sackgens soude gebruiken’.¹³⁹

¹³⁴ Zie noot 120.

¹³⁵ HUA 216 *Domkapittel te Utrecht, inv.nr. 3677 Lijst Oostveen [...] 1687 met gedrukte aanschrijving van de Staten*. Nb. meestal wordt aangenomen dat bij de landelijke volkstelling van 1809 voor het eerst de religieuze affiliaties werden genoteerd, Frijhoff, ‘Uncertain brotherhood’, 162.

¹³⁶ HUA 216 *inv.nr. 3677; HUA 703-a stadsbestuur van Utrecht supplement, inv.nr. 540 540 Stukken betreffende eene collecte, gehouden door schout en gerecht van Pijsweerd ten behoeve van de ‘Piemontesche daalieden’, 1687*. De lijst van Oostveen bevat alleen katholieken, die van Pijsweerd bevat alle gezindten en werd naar de Staten gestuurd.

¹³⁷ J.E. van Weperen en S.G. Hovenkamp, ‘De Drentse collectes. Over de waldenzen, dalluiden uit Piëmont, worpen gereduceerde schellingen en nog wat’, *Drents Genealogisch Jaarboek* (2005) 32–41.

¹³⁸ In 1731 vroeg de Amsterdamse kerkenraad zich af of, net zoals bij de waldenzencollecte van 1699, ‘aantekening’ gehouden moet worden als de bewoners niet thuis zijn en of men dan twee of drie keer langs moest gaan, SAA 376 *Hervormde kerkenraad Amsterdam, inv.nr. 20 1729-1735 [Acta Asd 20]* 6 sept 1731.

¹³⁹ NHA 3993 *Res burgemeesters*, inv.nr. 511, 8 en 9 nov 1687; over Cousebant: P.C. Molhuysen en P. J. Blok eds., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, 10 dln. [verder: NNBW]* (Leiden 1911) 644 <<https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=molh003nieu00>>.

Kennelijk was het niet nodig op individuele basis bij te houden wat eenieder gaf; helaas vertellen de Haarlemse bronnen ons niet of de opbrengst ook nu weer per gezindte werd bijgehouden. Van speciale maatregelen om katholieken tot deelname te dwingen lijkt in Leiden, anders dan in 1685 bij de collecte voor hugenoot-immigranten, geen sprake.

Pro Deo

Collecte by schandts en gerecht
te van Pijlsweerd sind gecomp
der audec Noodtygedack op den
27 octop 1687 addeffn thys ingevond
te van de aen schryvinge van de
Chogant & Beentch staende verledde
van threcht van den is dit onder
het district van Pijlsweerd.

First elagament van
montre Collecte

Enighe van Jacob van Nellen dierck	9	9	0
Willelm Dinauer Looms	0	6	0
Canonics Persoons gereformers	0	6	0
Francica van Blieck dael gerefor.	0	3	0
Jacobus de groot Looms	0	6	0
Goovers Verfbred Looms	0	3	0
Johaans van dem Broeck gerefor.	1	10	0
Coraelis van Toorn gereford	0	2	0
Jacob van gerefor.	0	0	3
Brien waachtorp Looms	0	0	2
van Stevance Backer Looms	0	0	0
van Artsea Looms	0	0	2
Gerret van der Horst Looms	0	12	0
Jannacke Breij Looms	0	1	0
Yegij Jansse Looms	0	3	0
Wesdel Geijboerde Looms	0	2	0
Wijngge Cornelis Looms	0	3	0
Wijngge Gerretke Looms	0	6	0
Thillige Cornelis Looms	0	3	0
Birck spoor gereform.	0	0	6
Bart Jansse Looms	0	0	3
Gerret de groot Looms	0	0	22
Jacob maend van aude Looms	0	0	15
			16 - 75 - 0

Afb. 10 Gewestelijke collecte in Utrecht voor hugenoot-immigranten, opbrengst Pijlsweerd 1687, pag 1/2. Het Utrechts Archief, Utrecht, HUA 703-1 inv.nr. 540. Foto: auteur.

Op financieel vlak kwamen de gewesten voor het eerst overeen de opbrengsten centraal bijeen te brengen bij Cornelis de Jonge van Ellemeet, de ontvanger-generaal van de Unie (1674 - juni 1707), hoewel de mogelijkheid het bedrag zelf over te maken nog werd opengehouden.

Ellemeet werd geïnstrueerd het collectegeld apart te houden van de andere inkomsten.¹⁴⁰ Uit diens administratie blijkt dat de overdracht van het ingezamelde geld aan de Unie niet gemakkelijk verliep. Holland droeg het collectegeld slechts in kleine porties over zodat Ellemeet de laatste bedragen pas zeven jaar na dato ontving. Hoewel andere provincies wat vlotter waren, kunnen we concluderen dat het nog erg lastig was om het gewestelijk particularisme te doorbreken, vooral van het machtige gewest Holland. Naar alle waarschijnlijkheid vreesden de gewesten, vooral Holland waar het meeste geld werd ingezameld (Tabel 5), dat eventuele restanten aan de Unie zouden vervallen. Mogelijk speelde daarbij een rol dat er in Genève nog altijd geld van de collecte van 1655 op de plank bleek te liggen.¹⁴¹ Desalniettemin stuurden *alle* gewesten hun collectegeld naar Ellemeet en besloten ze in de Staten-Generaal gezamenlijk waaraan het werd uitgegeven.

Uit Ellemeets administratie blijkt dat de Staten zich vrij strikt hielden aan het doel van de collecte: nagenoeg al het geld ging naar waldenzer vluchtelingen in Zwitserland en in verschillende Duitse staten. Het geld werd doorgaans overgemaakt naar gezanten van de Staten-Generaal ter plaatse, die toezagen op een eerlijke verdeling. Uit het collectegeld werden ook de waldenzen onderhouden die in de aanloop van de *Glorieuse Rentrée*, de gewapende terugkeer naar Piëmont in 1689, al waren teruggegaan naar Zwitserland. Uit diplomatieke brieven blijkt dat de protestantse kantons hun aanwezigheid, tegen het verdrag met Savoye in, oogluikend toestonden juist omdat de terugkeerders onderhouden werden door de Republiek.¹⁴² Hoewel er conform het doel noodlijdende waldenzen werden gesteund, faciliteerde het collectegeld indirect dus ook de *Rentrée* en daarmee de anti-Franse politiek van Willem III en de Republiek. Op 22 februari 1695 meldde Ellemeet dat niets resteerde van de ruim 233.000 gulden die was ingezameld (Tabel 5) en op 30 januari 1699 kon hij de definitieve staat van de collecte opleveren.¹⁴³

¹⁴⁰ Instructies voor overbrengen van het collectegeld: Scheltus, *GPB* 7, 618 dd. 7 nov 1687. Over Ellemeet: 'Repertorium ambtsdragers'.

¹⁴¹ *Res. SvH*, 18 sept 1688.

¹⁴² Bokhorst, *Nederlands-Zwitserse betrekkingen*, 169–170.

¹⁴³ Definitieve staat 'geformeert den 30 janu[ari] 1699' *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 79.

Overheidsperspectief

De reputatie van de waldenzen was in 1687 geen discussiepunt meer. De Staten-Generaal wilden desondanks geen waldenzen opnemen, niet alleen omdat men ze als kansloze vluchtelingen beschouwde, maar ook vanwege het grote aantal Franse vluchtelingen dat al in de Republiek aanwezig was. Zo stelden de Staten van Zeeland dat er al zo veel vluchtelingen waren dat niemand meer ‘noch tot landbouw of andersins’ kon worden toegelaten.¹⁴⁴ De aanwezigheid van de hugenoten had dus nadelige gevolgen voor de waldenzen. Wel was de overheid bereid mee te betalen aan vestiging van waldenzen buiten de Republiek, een politiek die associaties opwekt met ‘opvang in de regio’, de huidige Europese oplossing voor het vluchtelingenvraagstuk.¹⁴⁵

De aanpak in 1687 verschilde op twee belangrijke aspecten van die van 1655: voor het eerst werd *overal* in het land huis-aan-huis gecollecteerd en werd het financiële beheer gecentraliseerd bij de Unie. De collecte van 1687 was veel dus verder gecentraliseerd en geüniformeerd dan in 1655. Er was geen uniforme collecte-uitschrijving, maar we zullen in het volgende hoofdstuk zien dat alle gewesten wel een min of meer gelijklopende argumentatie gaven met het humanitaire vluchtelingenprobleem als belangrijkste reden. Van de onderzochte gewesten nam alleen Utrecht maatregelen om een evenredige katholieke bijdrage af te dwingen.

Van een politiek doel was in de resoluties geen sprake, maar het samenbrengen van de opbrengst bij de Staten-Generaal, van wie de buitenlandse politiek de belangrijkste taak was, is een indicatie dat men - al voor het uitbreken van de Negenjarige Oorlog - rekening hield met een politieke besteding van de collectegelden. Toen de politieke situatie in 1687-1688 daadwerkelijk veranderde, werd de steun aan de waldenzen vrijwel direct deel van de buitenlandse (religie)politiek van de Republiek, zoals de financiering van *Glorieuse Rentrée* uit de collectegelden liet zien. De internationale politieke situatie veranderde het beeld van de waldenzen van kansloze vluchtelingen in een vijfde kolonne in de Franse rug. Vanaf dat

¹⁴⁴ Alleen Goes kon nog ‘deugdzame en neerstige’ waldenzen opnemen, *ZA Not SvZ*, dd. 16 en 17 mrt 1688.

¹⁴⁵ ‘[...] a government that provides protection only to those who truly need it and ensures that migration into our country is attuned tot he needs and capacity of Dutch society’, Dutch Ministry of Justice and Security, *Comprehensive agenda on migration. Letter to the Parliament* (28 maart 2018) 13 <<https://www.government.nl/ministries/ministry-of-justice-and-security/documents/parliamentary-documents/2018/07/10/comprehensive-agenda-on-migration>>.

moment werden de waldenzen pionnen in de anti-Franse politiek van Willem III en de Republiek.¹⁴⁶

Uitwijzing Franse protestanten uit Piëmont (1698)

In 1698, vlak na afloop van de Negenjarige Oorlog, werden protestanten voor de tweede maal Piëmont uitgezet. Sinds 1688 was Willem III, als koning van Engeland en stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek, een van de machtigste protestantse vorsten en Lodewijks grootste tegenstander. Een belangrijke pijler van zijn anti-Franse politiek was het verplaatsen van de oorlog naar Lodewijks achtertuin. Piëmont, grenzend aan de Dauphiné, was ideaal gelegen voor een inval in Frankrijk die, naar men hoopte, een protestantse opstand te weeg zou brengen.¹⁴⁷ Het subsidiëren van de *Glorieuse Rentrée* - met geld uit de collecte van 1687 en 'uit de militie in Engelandt' - maakte deel uit van deze politiek.¹⁴⁸ Het onverwachte succes van de *Rentrée* maakte Savoye strategisch nog belangrijker. Lodewijk eiste krachtdadig optreden van Savoye tegen de protestanten aan zijn grens en dreigde troepen te sturen. Victor Amadeus gaf dit keer niet toe en sloot zich in mei 1690 aan bij de anti-Franse 'Grote Alliantie'.¹⁴⁹ In ruil voor financiële en militaire steun beloofde de hertog de privileges van de waldenzen te herstellen en protestanten in Piëmont toe te laten. Dit werd vastgelegd in een geheime clausule bij het verdrag tussen de Willem III (namens Engeland), de Republiek en de hertog. Om problemen met de paus en zijn eigen inwoners te vermijden, traineerde de hertog de formele uitvaardiging ervan tot 1694.¹⁵⁰ De waldenzen hadden het in contrareformatorisch Savoye verre van gemakkelijk, maar het grote verschil was dat ze sinds 1690 onder

¹⁴⁶ M.R. Glozier, 'Schomberg, Miremont and Huguenot invasions of France', in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 121–154.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 121–125.

¹⁴⁸ *Secrete resolutien [...] Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt, dl. 5 1679-1696* 17 mrt 1690; Res. SG dd 18 mrt in *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78. Zie ook Christopher Storrs, 'Thomas Coxe and the Lindau Project', in: Albert de Lange ed., *Dall'Europa alle Valli valdesi. Atti del XXIX Convegno storico internazionale: 'Il Glorioso Rimpatrio (1689-1989), contesto, significato, immagine'* (Turijn 1990) 199–214; Christopher Storrs, 'Der politische Kontext der Vertreibung der französischen Protestanten aus dem Piemont (1698)', in: Albert de Lange en Gerhard Schwinge eds., *Pieter Valkenier und das Schicksal der Waldenser um 1700* (Heidelberg 2004) 13–36, aldaar 15–24.

¹⁴⁹ Robert Oresko, 'The Glorious Revolution of 1688-9 and the House of Savoy', in: Jonathan I. Israel ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge UK 1991) 365–388; Christopher Storrs, 'Machiavelli dethroned: Victor Amadeus II and the making of the Anglo-Savoyard Alliance of 1690', *European History Quarterly* 22 (1992) 347–381.

¹⁵⁰ Storrs, 'Machiavelli dethroned'; Symcox, 'Toleration and *ragion di stato*', 38.

internationale afspraken en garanties vielen en vervolgingen bleven daardoor uit.¹⁵¹ In 1696 sloten Victor Amadeus en Lodewijk onverwacht een bilaterale vrede, maar de hertog trok het tolerantie-edict niet in om conflicten te voorkomen met de protestantse staten die het garandeerden.¹⁵² De Vrede van Rijswijk (1697) beëindigde de Negenjarige Oorlog en wees het Franse deel van de Clusonvallei toe aan Savoye. De hertog en de koning hadden echter een geheime afspraak dat alle *Franse* protestanten, die in 1694 slechts een verblijfstatus voor de duur van de oorlog hadden gekregen, uitgewezen zouden worden. In juli 1698 moesten circa drieduizend Franse waldenzen en een kleine groep hugenoten vertrekken. De Republiek organiseerde daarop een nieuwe hulpactie die een recordbedrag opleverde (Tabel 5). Dat alleen is reden genoeg om ook deze collecte nog te onderzoeken, maar er is een tweede reden. We zagen tot nu toe steeds dat de besluiten om steun te geven op politieke redenen waren gebaseerd. Waarom bleef de Republiek de waldenzen steunen nu zij hun politieke betekenis hadden verloren? We zullen zien dat de nationale samenwerking zelfs nog een stapje verder ging. Gingen humanitaire argumenten wellicht een belangrijkere rol spelen op de overgang naar de achttiende eeuw?¹⁵³

Nationale collecte voor ‘verscheyden soorten’ vluchtelingen 1699

Op 22 september 1698 bespraken de Staten-Generaal twee hulpverzoeken, een van de landelijke Waalse synode die meldde niet nog meer arme vluchtelingen te kunnen onderhouden en de andere van de Zwitserse kantons die kampten met circa 10.000 protestantse vluchtelingen in hun land.¹⁵⁴ De gedeputeerden van buitenlandse zaken adviseerden op 6 november een collecte te houden voor ‘verscheyden soorten’ vluchtelingen. Daarnaast moesten de Staten andere vestigingsplaatsen voor de vluchtelingen vinden, dus buiten de Republiek. Voor hugenootse officieren die al in de Republiek waren en door de vrede zonder inkomsten zaten, werd 60.000 gulden jaarlijks aan de Staat van Oorlog toegevoegd.¹⁵⁵ Het zou nog tot 7 februari duren totdat Zeeland als laatste gewest met de collecte akkoord

¹⁵¹ Symcox, ‘The Waldensians’, 243–245.

¹⁵² Symcox, ‘Toleration and *ragion di stato*’, 38.

¹⁵³ Voor de opkomst van humanitaire compassie in de achttiende eeuw, zie de Inleiding.

¹⁵⁴ Het ging om 2000 Fransen die Piëmont waren uitgezet, 8000 Franse hugenoten die al in Zwitserland waren en een niet nader genoemd aantal vluchtelingen uit de Keur-Palts.

¹⁵⁵ Res. SG, 22 sept, 6 nov 1698; Res. SvH, 25 okt 1698, 30 jan 1699.

ging. Dezelfde dag besloten de Staten-Generaal tot een landelijke dank-, vasten- en biddag op woensdag 25 februari gevolgd door een huis-aan-huiscollecte ‘sonder exceptie’ op de 26^e. Voor de uitvoering van de collecte mocht niemand, ‘soo als men in gelijk geval meermaal gedaan heeft’, enig loon ontvangen. De opbrengst was bedoeld voor geloofsvluchtelingen uit Frankrijk, Piëmont en de Palts, tot het behoud van ‘de kercke aldaar’ en de voortzetting van de ware gereformeerde religie. De Hoogmogenden wilden daarmee ‘een goet exempel’ stellen om andere ‘gereformeerde princen en potentaten’ aan te zetten tot vergelijkbare acties.¹⁵⁶ De hulp aan waldenzen en hugenoten liep vanaf nu dus door elkaar.

De uitschrijving moest breed gepubliceerd worden en verscheen vooraf, waarschijnlijk was dit een novum, in verschillende kranten.¹⁵⁷ Voor het eerst lieten de Staten van Holland hun uitschrijving drukken.¹⁵⁸ De Hollandse, Leidse en Groningse uitschrijvingen waren dit keer in hun bewoordingen nagenoeg identiek.¹⁵⁹ Ze verschilden alleen wat betreft lokale instructies voor de uitvoering en de overdracht van het ingezamelde geld - er was dus meer uniformering dan in 1687. Er was, anders dan bij de waldenzencollecte van 1687, geen antikatholieke retoriek in de uitschrijvingen. Dat men in 1699 geen behoefte had katholieke deelname af te dwingen of te controleren, houdt waarschijnlijk verband met het relatief veilige gevoel in de Republiek na de Vrede van Rijswijk; dissident gedrag is in vreedstijd immers makkelijker te tolereren dan in oorlogstijd.

De collecte bracht met bijna 325.000 gulden het meeste op van alle vroegmoderne collectes voor buitenlandse geloofsgenoten (Tabel 5). De Staten-Generaal bestemden twee derde voor hervestiging van waldenzen in Duitsland en een derde voor de overige doelen. Reeds in de Palts gevestigde hugenoten konden echter geen aanspraak maken op de collectegelden.¹⁶⁰ De collecte was dus specifiek voor degenen die Zwitserland moesten verlaten. Het collectegeld mocht wel gebruikt worden om katholieke immigranten te steunen,

¹⁵⁶ NA 1.10.50 *Ellemeet*, inv.nr. 78, res SG 6 nov 1698; *Ibid.*, inv.nr. 79 res SG 7 feb 1699.

¹⁵⁷ Uitschrijving SvH: *Oprechte Haerlemsche Courant (1664-1942) [verder: OHC]* (Haarlem) 19-02-1699. In de in Delpher aanwezige periodieken zijn geen aankondigingen van collecte-uitschrijvingen uit eerdere jaren te vinden.

¹⁵⁸ Kist, *Bededagen dl. 1*, 337, n1. Andere gewesten deden dit al veel eerder.

¹⁵⁹ [Uitschrijving van een dank- en biddag op 25-02-1699 en een collecte voor refugiés uit Frankrijk, Piemont en de Pfalz (Thyspf 12675)] ([Den Haag] 1699); *ELO 501A Afl.bkn.*, inv.nr. 27. De, eveneens gedrukte, Leidse uitschrijving gedateerd 18 februari, werd volgens een handgeschreven notitie dezelfde dag nog afgelezen, *Ibid.*, inv.nr. 27. De Groningse uitschrijving van 7 februari: *BW-AW2 Hulp*, inv.nr.1439.

¹⁶⁰ NA 1.10.50 *Ellemeet*, inv.nr. 79 Res SG 7 mei 1699.

mits die zich bekeerden.¹⁶¹ De Haagse gereformeerde kerkenraad, kennelijk met weinig fiducia in deze late bekeerlingen, meende dat dit de komst van 'papen' zou aanmoedigen.¹⁶²

De opgehaalde drie ton was begin 1706 op.¹⁶³ Uit Ellemeets administratie blijkt dat het geld inderdaad was uitgegeven aan de gestelde doelen.¹⁶⁴ Maar die waren wel breder opgevat dan oorspronkelijk bedoeld, want ook de opstandige camisards in de Languedoc kregen steun. De camisards waren door de dragonnades van 1685 weliswaar formeel 'bekeerd' tot het katholicisme, maar hun protestantse geloof, dat een sterke chiliastische inslag had, bleef vlak onder de oppervlakte. Hun hoop op een protestantse overwinning herleefde met het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en chiliastische profeten kondigden de naderende ondergang van het katholicisme aan. In 1702 ontbrandde een religieuze guerrilla-oorlog die grotendeels gevoerd werd door eenvoudige boeren, schaapsherders en handarbeiders die geloofden onkwetsbaar te zijn.¹⁶⁵ De Republiek en Engeland smeedden weer plannen om de opstandelingen met een invasie te steunen.¹⁶⁶ Jacob Surendonck, een adviseur van raadpensionaris Anthonie Heinsius, pleitte in 1703 vergeefs voor een aparte 'generale' (landelijke) collecte voor de camisards omwille van 'het gemeijne best en de protestantse religie', dus voor de protestantse zaak. Daarmee moest een inval vanuit Piëmont in Frankrijk worden gefinancierd.¹⁶⁷ Door de alliantiewisseling van Savoye in oktober 1703 werd dat een reële optie en op 23 februari 1704 ging Holland akkoord met het voorstel van de Staten-Generaal om 100.000 gulden uit de collecte van 1699 te gebruiken voor militaire steun aan de camisards. Twee jaar later moest opnieuw 100.000 gulden 'gevonden' worden, zo nodig uit de collecte. Hoewel de Staten-Generaal tussen 1704 en 1706 minstens driemaal besloten 100.000 gulden beschikbaar te stellen, kwam er volgens Gregory Monahan van die hulp in de praktijk niet veel terecht.¹⁶⁸ Toch was volgens de secrete resolutie van 26 februari

¹⁶¹ Besluit verdeling generale collecte: *Ibid.*, inv.nr. 79 Res SG 3 juli 1699.

¹⁶² *Ibid.*, inv.nr. 79 Res SG 10 juni 1699.

¹⁶³ *Ibid.*, inv.nr. 79 Res SG 25 feb 1706.

¹⁶⁴ *Ibid.*, inv.nr. 79, Res SG 7 mei 1699.

¹⁶⁵ L. Laborie, 'Who were the camisards?', *French Studies Bulletin* 32 (2011) 54–57.

¹⁶⁶ Glozier, 'Schomberg, Miremont'; W. Gregory Monahan, *Let God arise: the war and rebellion of the Camisards* (Oxford 2014) 158–169.

¹⁶⁷ *NA Familiearchief Surendonck*, 3.20.57, inv.nr. 221 *Missiven van Jacob Surendonck aan het stadsbestuur en aan Johannes Hudde, burgemeester van Amsterdam, betreffende een collecte voor de Camisards in de Chevennes, 5 mei 1703*. Met dank aan David de Boer die me op deze bron wees.

¹⁶⁸ *Index [...] resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1574-1798)* (Den Haag 1574) 13 en 23 feb 1704; 28 jan, 13 1706; Monahan, *Let God arise*, 168–169.

1705 'daer toe al een goede somme uyt de generale collecte geëmployeert'. De uitbetaling van deze bedragen zijn echter niet te vinden in Ellemeets administratie, wel is er sprake van diverse kleinere betalingen aan camisards.¹⁶⁹ Hoewel het dus niet helemaal zeker is of de camisards op grote schaal uit de collecte werden gesteund, was de intentie er wel degelijk. De resolutie van 26 februari is om nog een andere reden belangwekkend. De Staten-Generaal stelden daarin namelijk expliciet dat het steunen van de opstand in de Cevennen naast een religieus doel ('ter oorsaecke van religie') vooral een militair-politiek doel had, namelijk een 'diversie [...] aen de wapenen van den vyandt' wat bij succes 'den oorlogh in den boesem van Vranckrijk' zou brengen.

Overheidsperspectief

De Staten-Generaal motiveerden de hulp in hun eigen beraadslagingen in 1699 vanuit confessionele solidariteit en humanitaire overwegingen (hongerende vluchtelingen in een overvol Zwitserland), overigens zonder medemenselijkheid expliciet te noemen. Zij overwogen geen enkel moment om vluchtelingen in de Republiek op te nemen, er was alleen bereidheid om diplomatiek en financieel bij te dragen aan hun vestiging elders. Maar de hulpactie beoogde ook het behoud van de ware gereformeerde religie. Dat de Hoogmogenden met hun voorbeeld andere *gereformeerde* machthebbers wilden inspireren tot vergelijkbare acties toont dat confessionele politiek aan het eind van de zeventiende eeuw, zelfs in vreedstijd, nog altijd een rol speelde bij steun aan buitenlandse geloofsgenoten.¹⁷⁰

Het oorspronkelijke collectiedoel, de opvang van ontheemde geloofsgenoten, was vastgesteld in de vredesperiode na de Negenjarige Oorlog. Net als in 1687 was ook in 1699 al duidelijk dat er oorlog op komst was. Sinds de late jaren 1660 liep er een internationale discussie over de verdeling van het Spaanse Rijk na de dood van de kinderloze en ziekelijke koning van Spanje. Bij beide erfgenamen, de Franse Bourbons en de Oostenrijkse Habsburgers, dreigde het gevaar van een 'universele monarchie'. Toen het geheime

¹⁶⁹ Gedrukte 'secrete' resolutie Staten-Generaal 26 feb 1705: *NA Familiearchief Surendonck, 3.20.57, inv.nr. 223 Resolutie van de Staten-Generaal inzake een omslag over de provincies tot het bijeenbrengen van f. 100.000,- ten behoeve van de Camisards 26 februari 1705*. Ook in deze resolutie werd de gewesten gevraagd gezamenlijk nogmaals 100.000 gulden op te brengen voor dit doel, zonder specificatie waar dit geld vandaan kwam.

¹⁷⁰ *NA 1.10.50 Ellemeet*, inv.nr. 78, res SG 6 nov 1698; *Ibid.*, inv.nr. 79 res SG 7 feb 1699.

verdelingsverdrag van de Republiek en Engeland (Verdrag van Den Haag, oktober 1698) door de dood van de beoogde Beierse opvolger begin 1699 werd achterhaald, werd het gevaar van een Franse of Habsburgse hegemonie actueel.¹⁷¹ Het is dus heel goed mogelijk dat de Republiek ook in 1699 al rekening hield met een nieuwe oorlog en daarom het doel breed formuleerde. Toen de Spaanse koning op zijn sterfbed Frankrijk als opvolger aanwees en Lodewijk de erfenis accepteerde, was een nieuwe oorlog onvermijdelijk. De Franse inval in de Spaanse Nederlanden (1701) en het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) maakten de anti-Franse politiek weer actueel. Als gevolg daarvan vatten de Staten de collectiedoelen breder op: het steunen van rebellen in de Cevennen om militair voordeel tegen Frankrijk te behalen viel er vanaf 1702 ook onder. Het is echter verdedigbaar dat het oorspronkelijke collectiedoel, waarin ook de voortzetting van de ware gereformeerde religie was opgenomen, het steunen van protestantse opstandelingen niet uitsloot. Van een humanitair geïnspireerde hulppactie was geen sprake.

Mislukte nationale hulppacties (1728, 1731)

Niet in alle gevallen kwam het tot een nationale collecte ook al was de doelgroep steeds hetzelfde. Zoals we hiervoor al zagen, mislukte in de jaren 1660 een voorstel voor een nationale collecte omdat verschillende gewesten de betrouwbaarheid van de waldenzen en de juiste besteding van de collectegelden van 1655 in twijfel trokken. Ook in de achttiende eeuw mislukten twee pogingen tot een nationale collecte. Wat kunnen deze twee ons nog leren over de beweegredenen van de overheid?

Overstromingscollecte 1728-1729: de Waalse kerk als pleitbezorger

In 1728-1729 kwam er, op verzoek van de Waalse kerk, een serie van provinciale collectes op gang naar aanleiding van noodweer en overstromingen in Piëmont.¹⁷² Het ging in dit geval dus om een natuurramp en niet om geloofsvervolging. Deze collecte lijkt daarmee meer op de rampencollectes die in Deel II worden besproken. De hulp was echter uitsluitend bestemd voor protestantse waldenzen en met een deel van het opgehaalde geld werd een fonds

¹⁷¹ David Onnekink en Renger de Bruin, *De Vrede van Utrecht (1713)* (Hilversum 2013) 20–26.

¹⁷² *GldA 0012 Gelders Rekenkamer 1543-1794 [1581-1592, 1609, 1711-1780]* inv.nr. 0522 dd 26 apr 1729.

gesticht 'au bien de ces eglises pour l'avenir', waardoor de collecte toch een religieuze inslag heeft.¹⁷³

Op 5 november 1728 vaardigde de Waalse synode een delegatie af naar raadpensionaris Simon van Slingelandt om hem financiële steun voor de waldenzen te vragen. De Staten-Generaal wezen het verzoek af, maar omdat de waldenzen vanwege hun 'ellendige staat' toch de 'uiterste compassie' verdienden, kenden de Staten 10.000 gulden toe uit de 'defroyementen', een fonds dat bedoeld was voor het 'onderhoudt van luyden van de [gereformeerde] religie die behoeftighe zijn'.¹⁷⁴ Uit de resoluties van de Gelderse Staten blijkt dat het ging om een post van totaal 30.000 gulden op de Staat van Oorlog.¹⁷⁵ De gift was onderhevig aan een aantal restricties: tien procent was bestemd voor Franse waldenzen in het Prageladal, de rest ging naar de Italiaanse waldenzen in Piëmont. Om een eerlijke verdeling te garanderen eisten de Staten een door de kerk van Genève en de Waalse synode gefiatteerd noodplan.¹⁷⁶ Deze voorwaarden beoogden te verzekeren dat de gift goed besteed zou worden, ongetwijfeld omdat het geld dit keer niet door de Unie zelf maar door de Waalse kerk werd beheerd.¹⁷⁷ Ondanks de humanitaire motieven was er alleen hulp voor geloofsgenoten.

Volgens negentiende- en twintigste-eeuwse rapportages van het *Comité Vaudois* van de Waalse kerk, werd in Holland een bedrag van ruim 226.000 gulden opgehaald (Tabel 5).¹⁷⁸ Meer dan de helft daarvan zou in Den Haag zijn ingezameld, wat vrij veel lijkt voor Den Haag.¹⁷⁹ Van het totaalbedrag heb ik in eigentijdse bronnen geen bevestiging kunnen vinden. De hoogte van de opbrengst is eigenlijk alleen te verklaren als er een gewestelijke collecte werd gehouden, maar dat lijkt niet het geval.¹⁸⁰ Wat de precieze opbrengst is, blijft dus onzeker. Een

¹⁷³ Rapport Waalse synode sept 1729, BW-AW2 CW, inv.nr. 853.

¹⁷⁴ Res. SG, 4 jan 1729.

¹⁷⁵ GldA 0012 Rekenkamer, inv.nr. OS22 dd 26 apr 1729.

¹⁷⁶ Waalse synode mei 1729 UBL *Collectie Bibliothèque Wallonne (1536-2004)*, AW1 Actes des Synodes, inv.nrs. 2-233 [verder: BW-AW1, Actes] inv.nr. 21, 341-345.

¹⁷⁷ De bronnen vertellen ons niet of ook de opgehaalde collectegelden in het verdeelplan moesten worden opgenomen.

¹⁷⁸ M.A. Perk en L. Bresson, *Comité Wallon pour les affaires des Églises Évangéliques Vaudoises du Piémont (UB BIBWAL M302)* (Den Haag 1910) 8; L. Bresson, *Notice BW-AW2 CW*, inv.nr. 987. De auteurs zijn voorzitter (vanaf 1890) resp. secretaris (vanaf 1882) van het Comité.

¹⁷⁹ In 1731 werd in Den Haag ruim 26.000 gulden opgehaald, in 1699 19.500 gulden en in 1643 bijna 18.300 gulden, NA 1.10.50 *Ellemeet*, inv.nr. 80; Claas Bruin, *Ter gedachtenisse en roem van Hollands liefdadige mededeelzaamheyd, aan de verdrevene geloofsgenoten (Knuttel 16814)* [verder: *Collecteprent 1731*] (Amsterdam: Gerrit Bos 1731); 'Humble petition', 137.

¹⁸⁰ In de resoluties van de Staten van Holland over 1728 en 1729 komt geen gewestelijke collecte voor. Ook Martinet maakt geen melding van deze collecte, Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 222-224.

deel van de opbrengst werd direct aan noodhulp uitgekeerd. Uit de subsidie van de Staten-Generaal werd in 1729 de herbouw van een dijk in Bobbio Pellice betaald (afb. 11).¹⁸¹ Met de restanten vormden de kerken fondsen voor toekomstige hulpverlening aan de waldenzen. In 1735 werden de fondsen samengevoegd tot een landelijk fonds onder beheer van een permanent *Comité Wallon pour les affaires Vaudoises* dat de waldenzen tot in de twintigste eeuw zou blijven steunen.¹⁸²

'Dijk van Cromwell
Gebouwd ter verdediging van het land in een onbekende periode, bleek de dijk in augustus 1629 onvoldoende bestand om het watergeweld tegen te houden. Naar aanleiding van een andere desastreuse overstroming in mei 1728, brachten protestanten uit Holland en Engeland een reusachtige som geld bijeen om de noodlottige families te ondersteunen. Een deel van het bedrag werd besteed om de dijk te verhogen en te verlengen. Doordat het overgrote deel van de hiervoor gebruikte donaties afkomstig was uit Engeland, kreeg de constructie in de volksmond de naam "Cromwell" die in 1655 ten gunste van de vervolgte Waldenzen had bemiddeld bij de hertog van Savoye.'

Afb. 11 Herinneringsplaket Bobbio Pellice. Foto Gemeente Bobbio Pellice

Hollandse collecte 1731

De derde en laatste uitzetting van de waldenzen vond plaats in 1730. Daarbij wees de hertog alle protestanten uit, inclusief waldenzen die in de jaren 1680 katholiek waren geworden en na het tolerantie-edict van 1694 weer tot hun oude geloof waren teruggekeerd. Voor waldenzen in het Prageladal die bij hun oude geloof waren gebleven, bleef het edict van 1694 van kracht. Het kwam er dus op neer dat de hertog het tolerantie-edict zo nauw mogelijk ging interpreteren.¹⁸³ Begin januari 1731 vroegen de Zwitserse kantons de Staten-Generaal om

¹⁸¹ Verantwoording besteding subsidie SG: *BW-AW1, Actes*, inv.nr. 22.

¹⁸² *BW-AW2 CW*.

¹⁸³ Symcox, 'Toleration and *raison di stato*', 41.

diplomatieke bemiddeling, opname van waldenzen of financiële steun.¹⁸⁴ De Staten-Generaal hebben waarschijnlijk meerdere bemiddelingspogingen gedaan, maar zonder succes. Uit een brief van maart spreekt een zekere berusting: de Staten willen niet verder '[muggen]ziften' en hoopten dat de Nederlandse verdraagzaamheid jegens katholieken een voorbeeld zal zijn. '[Z]eer merkwaardig', was het oordeel van de *Europische Mercurius* hierover.¹⁸⁵ Voor het tweede punt van het verzoek, lieten de Staten-Generaal 'uyt christelijcke mededogentheydt' onderzoeken of de waldenzen in de koloniën konden worden opgenomen.¹⁸⁶ Na nog twee Zwitserse brandbrieven, verloor de Hollandse Statenvergadering op 21 juni haar geduld en besloot de zaak - 'waar in de pligt van een christelijke overheid, soo wel als de eer van de gereformeerde religie, sonderling geconcerneert zijn' - bij de Hollandse stadsbesturen aan te bevelen.¹⁸⁷ In hun resoluties refereerden de Staten van Holland geen enkele keer aan het vluchtelingenprobleem of de hoge nood van de waldenzen. De collecte werd alleen bepleit met argumenten uit het religieuze spectrum, zoals confessionele of algemeen christelijke solidariteit en de 'eer' van de gereformeerde religie.

Op 4 juli, na het gewestelijke collectebesluit, stelden de Hollandse afgevaardigden in de Staten-Generaal voor dat de andere gewesten en de Unie 'yder in de haare' een 'gelijke christelijke mildaadigheid [sic]' zouden organiseren. Op de 20^e konden ze de Hollandse Staten terugmelden dat de andere gewesten 'geen minder geneegentheid' toonden, maar 'confusie' vreesden als elke provincie afzonderlijk over de eigen opbrengst zou beschikken en dat die daarom liever de werkwijze van 1687 en 1699 wilden volgen.¹⁸⁸ Toen Holland eind juli aankondigde dat de gewestelijke collecte zou plaatsvinden, stipuleerden de Staten-Generaal nogmaals hun voorkeur voor een collecte zoals in 1687 en 1699, dus inclusief collectief beheer van het collectegeld.¹⁸⁹ Onenigheid over het financiële beheer van de opbrengst had een nationale collecte dus doen mislukken.¹⁹⁰

¹⁸⁴ 'Missive van het protestantsche Eedgenootschap den 3 januari 1731', *NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nr. 65 ingekomen stukken 1696-1743*; *Res. SG*, 16 jan 1731.

¹⁸⁵ Opgenomen in *Eur. Merc.*, 1731 dl. I, 151-152.

¹⁸⁶ *Res. SG*, 30 jan 1731.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 28 mrt, 30 apr 1731. *Res. SvH*, 16 en 26 jan, 19 en 21 juni, 3 juli 1731.

¹⁸⁸ *Res. SvH*, 20 juli 1731.

¹⁸⁹ *Res. SG*, 20 en 26 juli 1731. *Res. SvH*, 4, 19, 20, 24 juli, 15 sept 1731.

¹⁹⁰ Volgens Perk werd het 'edelmoedig voorbeeld' van Holland nagevolgd door de andere provincies, M.A. Perk, *Der Waldenzen gloriejke terugkeer in hunne valleien, (16/27 Augustus 1689). Na twee eeuwen herdacht* (Arnhem 1889) 77. Ik heb daarvan geen bewijs gevonden.

De collecte gebeurde huis-aan-huis in alle Hollandse steden en dorpen op 10 september. In Spaarnwoude ging het mis door een fout in de aanschrijving, waarna de collecte daar op 24 september alsnog werd gehouden.¹⁹¹ In Amsterdam - waar gecollecteerd werd door een ouderling en twee diakenen voorafgegaan door een stadsbode, koster of deurwaarder om hun komst aan te kondigen - moest net als in 1699 bijgehouden worden wie niet thuis waren tijdens de collecte, waarna de collectanten nog een tweede maal langsgingen.¹⁹² Het was de Staten dus menens dat iedereen aan de collecte moest deelnemen; maatregelen om katholieken te controleren of tot geven te dwingen werden echter niet genomen. Kennelijk werd dat, net als in 1699, niet nodig gevonden. De *Amsterdamse Courant* kon een week later al melden dat ruim 308.000 gulden, het hoogste bedrag ooit in Holland, was opgehaald (Tabel 5). Deze recordopbrengst werd ook in allerlei pamfletten en periodieken gedetailleerd gemeld, vaak samen met de Amsterdamse collecte-opbrengsten van 1655, 1687 en 1699. De *Europische Mercurius* concludeerde enigszins zelfgenoegzaam 'dat onze Hollandsche provincie van tyd tot tyd niet in gebreeke gebleven is'.¹⁹³

De autoriteiten waren net als bij eerdere gelegenheden niet bereid waldenzen op te nemen, ook toen het in 1732 nog om slechts 600 waldenzen ging. Zelfs zo'n klein aantal was onacceptabel omdat zich daaronder 'verscheiden oude en impotente luiden, ook vrouwen en kleine kinderen' bevonden. Alleen degenen die de 'bekwaamheid' hadden zich in Holland te vestigen, dus die in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, waren welkom, maar zonder hun families.¹⁹⁴ Eind 1733 gingen de Staten alsnog overstag maar vrije vestiging was, anders dan bij de hugenoten, niet toegestaan. Op dat moment ging het nog om slechts 338 waldenzen die werden verdeeld over steden met een Waalse kerk.¹⁹⁵

¹⁹¹ NHA 1576 Ambachtsbesturen van Haarlemmerliede en Spaarnwoude, inv.nr. 268 Inzameling Spaarnwoude Pimoteese Dalluiden 1731.

¹⁹² SAA Acta Asd 20, 6 en 27 sept 1731.

¹⁹³ Eur. Merc., 1731 dl. II, 313–318; *Amsterdamsche courant (1670-1903)* 17 sept. *Verdeeling der wyken van de stad Amsterdam, zo als dezelve op den 10de september 1731 zyn gecollecteert [...] voor verdreevene Piemontoise dal-lieden (Thyspf 13902) (1731).*

¹⁹⁴ Res. SvH, 5 sept 1732.

¹⁹⁵ Ibid., 25 sept; 21 & 28 okt; 19 nov 1733; 13 aug 1734. Voor de verdeling per kerk, zie Martinet en Rietveld, *Kerkelijke geschiedenis*, 359.

De collectegelden werden gebruikt voor de opvang van de immigranten, de praktische uitvoering daarvan kwam te liggen bij de Waalse kerken.¹⁹⁶ Eind 1732 vroegen de Staten-Generaal of Holland vanwege de 'schaarsheid van de generaliteitskas' 10.000 gulden uit de collecte wilde bijdragen aan de vestiging van Salzburgers in Cadzand (Staats-Vlaanderen). Holland hield, zeker tot eind 1733, de boot af omdat het onduidelijk was wat de opvang van de waldenzen zou kosten.¹⁹⁷ Mogelijk ging een deel dus naar de overkomst van lutheranen die in november 1731 Salzburg waren uitgezet.¹⁹⁸

Overheidsperspectief

Waarom kwam het in 1728 en 1731 niet tot nationale collectes? Door de Vrede van Utrecht (1713) was een einde gekomen aan de internationale politieke betekenis van de waldenzen. De Republiek kampte met grote financiële tekorten en gold niet langer als een internationale grootmacht.¹⁹⁹ Bovendien was de bevolking de kosten van de laatste oorlog nog niet te boven gekomen.²⁰⁰ Daarnaast had de overstromingsramp van 1728 voor de Republiek geen politieke betekenis en in eigen land waren nationale collectes voor overstromingslachtoffers ook niet gebruikelijk.²⁰¹ De Staten waren - vanuit gevoelens van humanitaire en confessionele solidariteit - wel bereid tot een genereuze gift. Bovendien lag er dit keer geen diplomatiek verzoek dat de bemoeienis van de Staten-Generaal noodzakelijk maakte. Dat was wel het geval in 1731 en de Hoogmogenden waren toen wel bereid tot een nationale hulpactie ook al had de uitzetting van de protestanten uit Piëmont geen directe politieke consequenties voor de veiligheid van de Republiek. Volgens de interne resoluties beschouwden de Staten van Holland de hulp als een plicht van een christelijke overheid. De 'eer' van de gereformeerde religie stond op het spel, waarmee waarschijnlijk confessionele solidariteit werd bedoeld.

¹⁹⁶ Het 'kasboek [...] voor de Piemontezzen 1733-1748' van de Waalse kerk in Leiden is hiervan een goed voorbeeld, *ELO Waalse gemeente Leiden 0503, inv.nr. 162 Kasboek inkomsten en uitgaven voor de Piemontezzen 1733-1748*. In 1748 was de kas leeg.

¹⁹⁷ *Res. SG*, 23 dec 1732. *Res. SvH*, 29 feb en 2 dec 1732; 8 & 21 jan, 9 juli (citaat) 1733.

¹⁹⁸ Vrgl. C. Kruijter, *Salzburgse vluchtelingen in Zeeland. Immigratie en integratie in de achttiende eeuw* (Goes 2006); J.C. Schultz Jacobi, *Nederland en de evangelische Saltzburger* (heruitgave van 1864; [Deventer] 1981). In 1732 migreerden circa 60 Salzburger bergboeren naar Walcheren en rond 800 Dürnberger zoutmijnwerkers naar het Vrije van Sluis (Staats-Vlaanderen).

¹⁹⁹ Aalbers, *Republiek*.

²⁰⁰ Met uitzondering van Holland, zie Bijlage I, noot 11.

²⁰¹ Zie Inleiding en Deel II.

Mogelijk speelde ook nog mee dat de Republiek zich als garantiesteller van het tolerantie-edict van 1694 nog altijd verantwoordelijk of tenminste betrokken voelde, maar de resoluties zwijgen daarover. Het is niet onwaarschijnlijk dat de andere gewesten deze opvattingen deelden, maar ook daarover geven de resoluties van de Unie geen informatie.²⁰² Ondanks het draagvlak voor een landelijke collecte liep de nationale samenwerking spaak op het financiële beheer. Het is niet onwaarschijnlijk dat Holland verwachtte de meeste immigranten te moeten opvangen en daarom zeggenschap wilde houden. Mogelijk wilde Holland snel handelen en niet op het akkoord van de andere gewesten wachten. De Hollandse resoluties meldden eind 1732 dat er nog steeds gewacht werd op de instemming van enkele provincies.²⁰³ Een samenbindende reden, zoals de buitenlandse politiek of de defensie, ontbrak dit keer. Bovendien was de opvang van immigranten een vorm van armenzorg en dus primair een lokale verantwoordelijkheid die slechts onder uitzonderlijke omstandigheden, zoals de massa-immigratie in de jaren 1680, een gewestelijke aangelegenheid werd, maar nooit een nationale. Hoewel de Hollandse soloactie opgevat zou kunnen worden als een uiting van gewestelijk particularisme, lijkt die eerder geworteld in bestuurlijke opvattingen over soevereiniteit.

Conclusie

Hoewel de Republiek bekend stond om haar vrijgevigheid en barmhartigheid was hulp aan buitenlandse slachtoffers van religievervolgung niet vanzelfsprekend. De gedeelde confessie was weliswaar het uitgangspunt bij elke hulpactie, maar daarnaast golden nog een aantal kritische voorwaarden. Nut en noodzaak van de actie moest worden aangetoond, de reputatie van de slachtoffers moest smetteloos zijn en er moest voldoende vertrouwen zijn in de organisatie van de collecte en het beheer van de opbrengst. De polemiek over de schuld of de onschuld van de waldenzen in de jaren 1655-1665 is wat dat betreft tekenend.

Landelijke en gewestelijke overheden namen vanaf 1655 het voortouw. De kerken, die voorheen een leidende rol speelden, werden daardoor steeds meer in een uitvoerende rol teruggedrongen. Het was, voor zover het waldenzen en hugenoten betrof, immers niet langer

²⁰² Evenmin als die van Zeeland: *ZA Not SvZ*, 2 aug, 30 aug 1731.

²⁰³ *Res. SvH*, 2 dec 1732.

nodig om de overheid onder druk te zetten. In periodes waarin de overheid niet tot hulpacties bereid was, waren de kerken echter wel degelijk bereid en in staat om voor hun geloofsgenoten in actie komen, zoals hun optreden tijdens de jaren 1660 en in 1728 bewees.

Wat motiveerde de overheid tot de opmerkelijke ommezwaai in haar hulpbeleid? In de jaren 1655 was dat het ophouden van de internationale status van de Republiek. Dat was echter onvoldoende reden om deelname van alle religies aan de waldenzencollecte af te dwingen en het risico te nemen dat de binnenlandse religieuze spanningen zouden escaleren. Ook al werden de collectes van 1687 en 1699 uitgevaardigd in een vredesperiode, het was de overheid in beide jaren al duidelijk dat er oorlog dreigde. Hoewel confessionele solidariteit als motief niet uitgevlakt moet worden, was de verdediging van de Republiek, met haar politieke en religieuze verworvenheden, tijdens de anti-Franse oorlogen (1672-1713) de belangrijkste reden. De veiligheid van de Republiek vereiste het behoud van de religieuze status quo in Europa (confessionele politiek) en de bestrijding van de Franse hegemonie, wat tevens de inzet van de collectes voor oorlogsdoelen verklaart. Overheden beschouwden het bijdragen aan de collectes daardoor steeds meer als een burger- dan wel vaderlandse plicht waaraan *alle* Nederlanders moesten bijdragen. Het volgende hoofdstuk zal hierop verder ingaan.

Daarnaast bleven allerlei andere motieven ook een rol spelen. Ook al werden oorlogen niet langer langs strikt confessionele lijnen uitgevochten, bij internationale hulp bleef confessionele solidariteit het uitgangspunt: alleen geloofsgenoten kwamen in aanmerking. Confessionele solidariteit alleen was voor de hogere overheden doorgaans onvoldoende reden voor hulp. Toch liet de genereuze gift van 1728 zien dat confessionele solidariteit ook op overheidsniveau een rol bleef spelen. Net als alle andere Nederlanders voelden ook de politieke leiders zich immers solidair met geloofsgenoten.²⁰⁴

Humanitaire argumenten waren vooral ondersteunend; er was nog geen sprake van zuiver humanitair geïnspireerde hulpacties. Diplomatieke bemiddelingspogingen (met katholieke vorsten) werden daarentegen al in de jaren 1660 gelegitimeerd vanuit een combinatie van algemeen christelijke barmhartigheid en humanitaire argumenten.

Ook binnenlandse redenen speelden een rol bij de interne besluitvorming over de hulp aan geloofsgenoten. De belangrijkste daarvan waren het voorkomen van ongewenste

²⁰⁴ Haks, *Vaderland en vrede*, 80–82.

immigratie, de bescherming van de armenzorg en het bezweren van binnenlandse onrust. De hartelijke ontvangst die de Franse immigranten in de jaren 1680 ten deel viel, zoals verbeeld in de befaamde prent van De Hooghe (afb. 7), gold uitsluitend de hugenoten en was eerder uitzondering dan regel. De rigide immigratiepolitiek ten aanzien van ongewenste immigranten laat zien dat ook humanitaire argumenten op het niveau van de hogere overheid niet de doorslag gaven.

Toen het (inter)nationale belang van de waldenzen wegviel na 1713 bleken nationale hulpacties niet langer haalbaar. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat overheidsbemoediging tot stand kwam als een hulpactie de politieke belangen van de Republiek raakte. Wanneer die schadelijk was voor de buitenlandse of binnenlandse politiek, zoals bij de Ieren en de Duitse predikanten uit de vorige hoofdstukken, leidde het tot decentralisatie of zelfs een verbod van de collectes. Als de hulpactie de buitenlandse politiek en de militaire strategie ondersteunde, leidde het zelfs tot een nationalisering van de collectes. Hoewel de reputatie van de Republiek als protestantse grootmacht en het behoud van de internationale protestantse eenheid in 1655 de drijfveren vormden, was de nationalisatie slechts partieel. Dat het collectegeld niet bij de Unie terechtkwam, laat zien dat de verwezenlijking van concrete buitenlandpolitieke doestellingen geen rol speelde. Dat was vanaf 1687 wel het geval. De hulp aan buitenlandse geloofsgenoten was in de ogen van de overheid vanaf dat moment niet alleen een kwestie van calvinistische solidariteit maar vooral van buitenlandse politiek.